

Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler

Fuat Ercan*

*“Ah, kimselerin vakti yok
Durup ince şeyleri anlamaya
Kalın fırçalarını kullanarak geçiyorlar”
(Gülten Akın)*

I-Purolu-Göbekli Patronlardan Mazlum ve Jet Patronlara

“Cumhuriyet’in ilk yıllarına denk düşen bu kuşak çizerlerin çizgilerinde kapitalizm eleştirisinden çok, ne olduğu pek de net olmayan bir emperyalizm tehlikesi vurgusu yapılır. Bölünüp parçalanmak korkusu, sınır komşularımızdan sürekli kuşku duymak; ABD, AB, NATO, hatta Birleşmiş Milletler hep kuşku verici organizasyonlar olmuştur. Kapitalizm ise ağzı purolu göbekli, insanları sömüren, özellikle de devleti soyan sömürücü tiplerle sınırlı kalmıştır” (*Selçuk Demirel ile söyleşi*, 2008: 52).

“Cemil, halktan-olmayanlarla karşı karşıya geldiği her fırsatta yaptıkları işlerin üretkenliğiyle dalga geçerek, bunlara duyduğu güvensizliği dile getirir. Ne iş yaptığını sorduğu Vehbi Tok’un, ithalat, ihracat, alım satım” cevabını Cemil, alayla “Yani para getiren her şey,” sözleriyle keser” (Arslan; 2005: 193).

* Türkiye’de kapitalizmi anlamaya/açıklamaya yönelik uzun erimli bir çabanın kavramsal çerçevesini oluşturan bu çalışma, zaman içinde olgusal dünya ile bütünleşecek yani kitaplaşacak. Çalışma bu gözle okunursa daha anlamlı olacaktır. Çalışma için önerilerde bulunan ve çalışmanın yayınlanması için beni yüreklendiren sevgili arkadaşlarım Şebnem Oğuz, İbrahim Gündoğdu ve Ümit Akçay’a çok teşekkür ederim.

Selçuk Demirel'in karikatürlerindeki zenginliği *Virgöl Dergisi'*ndeki kısa söyleşisinde de bulabilirsiniz. Selçuk Demirel Türkiye gerçekliğini analiz ederken egemen olan bir eğilimi belki biraz karikatürize ediyor, ama ne yazık ki yaşadığımız dünyayı açıklamada egemen olan bakış da buna epeyce yakın bir düzlemde gerçekleşiyor. Kısaca Türkiye'de kapitalizmin anlaşılması ve analiz edilmesi Selçuk Demirel'i haklı çıkaracak bir düzeyde sürdürülüyor. Umut Tımay Arslan'ın *Bu Kabuslar Neden Cemil?* adlı zevkli çalışması da Türk sinemasında halkçı bir dil üzerinden kapitalistlerin nasıl temsil edildiğini bizlere aktarıyor. Çocukluğumda kaçırmadığım filmleriyle Cüneyt Arkın'ın *Cemil* karakteri ile karşı çıktığı patron imgesi de aslında birçok şeyi anlatıyor. Yukarıda fragmanda Vehbi Tok'un, "ithalat, ihracat, alım satım" cevabına Cemil'in alaylı cevabı "*Yani para getiren her şey*" önemli. Yaşanan, içinden geçilen kapitalizmi özneleştirerek algılamının popüler dildeki yansımaları bunlar. Popüler kültür patronları günümüzde farklı şekillerde temsil etmeye yönelmiş olsa bile, tüm farklılıklara rağmen kapitalizm kişiselleştirilerek farklı bir düzeyde meşrulaştırılıyor. Kapitalizmin kişiselleştirilerek analiz edilmesi (ne yazık ki, mi desek) muhalif-sol düşünce içinde de farklı biçimler altında devam ediyor. Bu bazen solun gündelik popüler dilinde doğrudan özneleştirilen patronlar dolayında ya da daha ince-teorik yaklaşımlarda yapısal özelliklere referans verilmeden kullanılan *tekelci kapitalizm* kavramında ve *fraksiyonalist* analizlerde karşımıza çıkıyor.

Cüneyt Arkın'ın canlandırdığı *Cemil* karakteri, sol analizlere egemen olan *ulusalci-üretimci* mantığı göstermesi açısından da bilgi kuramsal olarak önemli. Bu noktada Arslan'ın çalışmasında *Cemil Dönüyor* filminden aktardığı bir diğer diyaloga başvurabiliriz. Vehbi Tok'un şirketleri üzerine emniyette geçen konuşmada Tok'un büyük fabrikaların temsilcisi olduğu belirtilir ve bu açıklamalardan sonra Emniyet müdürü; "Daha ne istiyorsunuz? Yurt ekonomisine katkıda bulunuyorlar işte" diye konuşmaya katılır. Cemil konuşmaya girer: "Dediğin gibi ise sözümüz yok. Ama memleketin hammaddelerini çokuluslu şirketlerle anlaşıp dışarı satmak için kurulmuşsa ve iskarta uçak alımında yoksul halkımızın paralarını aşağılık komisyonculara dağıtıyorsa ve bu düzenin devamı için gerekli eylemleri yapmaya silahlı adamlar sürerse.." (Arslan, 2005: 193). *Cemil Dönüyor*'daki bu diyalog Türkiye'de kapitalizmi ya da kapitalistleri anlama konusunda önemli bir diğer noktayı açığa çıkarıyor. Türkiye'deki patronlar tanımlanırken baştan çıkarıcı kötü komşu çocukları olarak "uluslararası patronlar" devreye giriyor. Bu iki referansı birlikte düşündüğümüzde patron (kapitalist) üretim yapıyorsa ve bunu ülkesi için yapıyorsa mâkul ve kabul edilir bir kişi oluyor. Bu tarz bir kabul edilme halini bildiğinden olsa gerek Sakıp Ağa kendine "sosyal oğlu sosyalim, benden daha iyi kim sosyalist?" diye sorar ve sosyalistliğini de şu şekilde dile getirir: "Ben komprador Sakıp Sabancı olarak komünizme, aşırı sola karşıyım ama sosyal inançlı bir adamım" (*Radikal Gazetesi*, 4 Aralık 2002). Sakıp Ağa sadece kendini sosyal oğlu sosyal olarak göstermekle kalmamış, "Hiçbir şey yapmadımsa, 1980'li yıllarda -kim-

se hakkımı yemesin- bir şeyi başardım: halka gerçek işadamını tanıttım ve sevdim. Kaliteli ve bol mal üreten, iş alanları açan, vergisini ödeyen ve zenginliğinden utanmayan gerçek sanayicinin halktan kopuk biri olmadığını herkese gösterdim” (Sabancı’dan aktaran Bali, 2007: 38). Başarıyı sadece Sabancı Ağa’nın hanesine yazmak haksızlık olur, kraldan çok kralcı olan sermayenin organik yazar-çizerleri de bu göbekli, purolu sevilmeyen insan tiplmesine epeyce içeriyorlar. “*İşadamlarının hepsi hırsız mıdır?*” başlıklı köşe yazısında Ertuğrul Özkök başlıktaki soruyu sorduktan sonra “Halkın önemli bir kısmı, onlar hakkında olumsuz izlenime sahiptir. Ne kadar haksız, ne kadar basmakalıp, önyargılarla dolu bir bakış” diyerek sızlanır. Yazısına devamla “Hulusi Kentmen’in öldüğü günlerde TÜSİAD’ın, Hulusi Kentmen adına bir şeyler yapması gerektiğini söylemişim” der. Nedenini de şöyle açıklar: “Çünkü o, işadamı imajının kötü olduğu günlerde, Yeşilçam filmlerinde hepimize tonton bir işadamı portresi çizmişti. Çoğu kez fabrikatördü ve kızı, fabrikasında çalışan fakir bir delikanlıya aşık olunca, önce itiraz ederdi. Sonra en tonton haliyle zorla kabul edermiş gibi yapardı (Özkök, 2008). Patronları “tonton” olarak gösteren anlayışın yanı sıra başka değişimden daha bahsetmemiz gerekiyor. Türkiye’de bildik patron tiplmelerinin yanı başında yeni yüzler ve yeni patron tipleri açığa çıkmaya başladı. Medyada Jet Fadıl olarak tanımlanan Fadıl Akgündüz bu yeni yüzleri/patronları bakın nasıl tanımlıyor:

Türkiye’de klasik bir zengin tipi var. Adeta Hulusi Kentmen tipi bir zengin tip. Ama Türkiye artık o tip işadamları ile bir yere gidilemeyeceğini anladı. Daha dinamik, daha genç ve dünya ile entegre olmuş işadamları arıyor. Bugün Hulusi Kentmen tipi babacan işadamları ile çağdaş işadamları arasında bir mücadele var ve bu mücadelede son beş-altı yılda çağdaş işadamaını temsil edenlerden biri de ben oldum (aktaran Aktay, 1999).

Jet Fadıl’ın o eski işadamı tipi ile bir yere gidilemeyeceği düşüncesi gerçekçi değil, ama birikim sürecine yeni giren *çağdaş işadamları* ifadesi yaşadığımız bir gerçekliği işaret ediyor. *Sermayenin merkezileşmesinin* yanı sıra pek fazla işaret edilmeyen *sermayenin saçılması* eğilimini göstermesi açısından Jet Fadıl ve benzeri yeni patronlar önemli. İster eğreti burjuva diyelim, isterse başka bir şey, ama Türkiye’de yeni tip patronların sayısı hızla artıyor. Komiser Cemil halktan olmayan patronlara laf söylerken, halkın içinden pıtrak pıtrak yeni patronlar çıkıyor. Amaçlanan her mahalleden bir zengin/patron çıkarma politikaları oldukça başarılı oldu ve sermaye düzeni zaman içinde toplumsal ilişkilerin tümünde daha bir egemen hale geldi.

II-Bugünü Anlamak Daha Kolay !

Vurgulanması gereken önemli bir başlangıç noktası, bir nesnenin [ancak] tam olarak geliştiğinde en iyi biçimde kavranılacağıdır” (Christopher J. Arthur, 2006).

Sonuçta 70’lerin hasta adamı gitti ve yerine müthiş bir ekonomik perfor-

mans sağlandı. 1980 yılında kişi başı 65 dolar ihracat yapan Türkiye, 2007 yılında kişi başı 1.500 dolar ihracat yapan bir ülke haline geldi. İhracat yapan şirket sayısı birkaç binden 47 bine ulaştı. Yüzde 90'ından fazla sanayi ürünü olan ihracatımızın üçte ikisi, dünyanın en rekabetçi piyasaları olan Avrupa ve Kuzey Amerika pazarlarına yapılıyor... Zira yakın çevrede bu coğrafyaları en iyi bilen, en girişimci iş adamları da biziz” (Rıfat Hisarcıklıoğlu, Referans Rapor ISO 500 Özel Sayısı, *Referans Gazetesi*, 24 Temmuz 2008).

Savunma Sanayii Müsteşarlığı (SSM) tarafından yürütülen Altay Milli İmkânlarla Modern Tank Üretimi Projesi'nin ana yüklenicisi Koç Topluluğu şirketlerinden Otokar oldu. Koç Holding Yönetim Kurulu Başkanı Mustafa Koç projeye ilişkin olarak da şunları söyledi: “Bu proje savunma sanayii kara platform geliştirme ve üretimine büyük bir ivme getirecek. Türkiye'nin kendi bölgesinde lider olması için istikrarlı yönetime, büyüyen ekonomiye ve kuvvetli bir silahlı kuvvetlere ihtiyacı var. Bu hususta da kendi kaynak ve kabiliyetlerimizi geliştirmemiz, kendi teknolojimizi yaratmamız şart” (“Milli Tank, *Milliyet Gazetesi*, 30 Temmuz 2008).

Kapitalizme özgü yapısal bir gerçeklik varsa, bu gerçeklik bugünlerde Türkiye pratiğinde kendini daha bir açığa çıkarıyor. Bu ifadeyi teleolojik ya da determinist bir dil üzerinden söylemiyorum, etrafımıza bakıp olup bitenleri alt-alta yazma halinde bile kapitalizmi tanımlayan mantığın Türkiye pratiğinde belirgin bir hale geldiğini rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Kapitalistlerin tontonlaşması ve tonton kapitalistlerin kendilerini ifade etme hallerindeki değişim, sürecin niteliğini ele verecek nitelikte: “*Sonuçta 70'lerin hasta adamı gitti ve yerine müthiş bir ekonomik performans sağlandı.*” İsrarla Türkiye’de kapitalizmin gelişmediği üzerinden kavramsal çerçeve geliştiren sol argümanlara karşı ben kişisel olarak TOBB Başkanı Rıfat Hisarcıklıoğlu'nun gerçeği daha iyi ifade ettiğini düşünüyorum. Hem de hoşnut olmadığım bir gerçekliği. Türkiye gerçeğini bu günlerde anlamak daha kolay. 1970'lerin hasta adamı artık milli tank projesinde sadece sermaye birikimi ve rekabetten değil ama militarist bir dille Türkiye'nin “bölge”de güçlü olmasının gerekliliğinden dem vuruyor. Kapitalizmi tanımlayan mekanizma olarak sermaye birikimi ve onun temel aktörü olan kapitalistler geçen zaman içinde sınıf olmanın gereklerini yerine getiriyorlar. Bu ifade etme hallerinden en önemlisi sermayenin fraksiyonları olarak ortak bir çatı altında örgütlenmeleridir. Hisarcıklıoğlu'nun Lenin'i işaret ederek söylediği “*Organize olmuş küçük bir topluluk, organize olmamış kitleleri rahatlıkla yönlendirebilir*” sözü açık bir şekilde sermayedarların kendilerine duydukları özgüvenin dile gelişi olsa gerek. Hisarcıklıoğlu Türk işadamlarını dünya ölçeğinde örgütlenmeye çağırıyor, ve biliyoruz ki tonton patronlarımız Türkiye'nin dört bir yanında hummalı bir şekilde örgütleniyorlar. Evet, kapitalizmi tanımlayan tüm ilişki ve bağlantılar Türkiye gerçeğinde kendini artan bir tempo ile açığa çıkarıyor. Üretim alanında yaratılan sermayelerin aşırı birikim ve değersizleşme tehdidine karşı oldukça farklı alanlarda yatırıma yönelmeleri bunun bir diğer ifadesi olsa

gerek. Temeli atılan Yedigöze HES'i yapacak olan Sanko Holding Yönetim Kurulu Başkanı Abdülkadir Konukoğlu şöyle diyor:

Şimdi (sen tekstilcisin, ne işin var elektrik sektöründe) diyeceksiniz. Çünkü herkes böyle bakıyor. Tekstilde beşinci, elektrikte birinci kuşağız. Yıllarca barajlar yapılmış biz bakmıyız ama şimdi gözümüz açıldı. Bunu da herkes bilsin (*Radikal Gazetesi*, 10 Eylül 2008).

Evet, bir yandan “kimse bizi durduramaz” denerek yaşamın üzerinden Jet gibi geçilirken aslında karşılaştığımız gerçeklik, nerede bir akarsu varsa onun üzerine hidroelektrik santral kurulması; eğitimin, suyun, sağlığın ticarileşmesinden başka birşey değil.. Gündelik yaşantımız ve doğal çevre tamamen sermaye birikimi mantığının etkisi altına giriyor. Yaşamın her alanında kapitalizme ait işleyişler bu topraklara özgü biçimler içinde boy vermesine rağmen, muhalifler ama özellikle Marksist muhalifler altlarını çizerek okudukları ve ellerinden düşürmedikleri temel kitaplardaki kavramların yaşam tarafından içlerinin doldurulması gerçeğini görmezlikten geliyorlar. Tüm bu düzeneklerin işleyişinde belirleyici olan *sermaye birikim mekanizması* ve bu mekanizmanın harcı olan *değer teorisi* analizlerin temel belirleyeni olmaktan hala çok uzak. Bu yüzden bugünlerde çok kolay olması gereken gerçekliğin analizi, bir o kadar da zor. Sorunumuz o zaman farklılaşıyor. Kapitalizmin kendine özgü işleyiş ve mekanizmaları ile kendini bu kadar açığa çıkardığı bir dönemde, kapitalizmi anlamak neden bu kadar zor?

III- Bugünü Anlamak Daha Zor!

Bizim görme biçimimizle [solun tarih kavrayışlarının dahi yakasını bırakmayan] pozitivizmin kalıntıları arasında telafi edilemez bir kopuş yaratmak” gerekiyor. (Walter Benjamin'den aktaran Michael Löwy, 2007: 23).

Yapı bir ‘enstantane fotoğrafik imge’ gibi saptanamaz.... Yapı, gerçek geçmişin ta kendisidir, çünkü olmuş olan ve şimdiki zamanın ve geleceğin koşulu olarak varlığını sürdürmeye devam eden şeyin tanıklığı, söz götürmez belgesidir” (Hugues Portelli, 1982: 47).

Artık dünya hayatımıza çok fazla karışıyor” (John Fowles, *Fransız Teğmenin Karısı*).

Perseus, avladığı devler kendisini görmesin diye sihirli bir başlık giyerdi. Biz ise devlerin varlığını görmemek için, sihirli bir başlığı gözlerimize ve kulaklarımıza kadar indiriyoruz (Karl Marx, 1997a).

Kapitalizmi tanımlayan ilişkiler ve düzenekler gündelik yaşantıları ele geçirdiği ölçüde yani “dünya hayatımıza çok daha fazla karıştı” oranda, onun hakkında bilgi edinmek gittikçe zorlaşıyor. Bu zorluğu ilk fark edenlerden Marx, Perseus üzerinden durumu/durumumuzu ne güzel anlatıyor; “devlerin varlığını görmemek için, sihirli bir başlığı gözlerimize ve kulaklarımıza kadar indiriyoruz.” Başlığı gözlerimize ve kulaklarımıza kadar indirmemiz sadece bizim etkinliğimiz, edilgenliğimiz değil.

Fowles'in işaret ettiği dünya yani kapitalizm hayatımıza daha fazla girdikçe, içerildiğimiz gerçekliğin bilgisine ulaşmamız daha da zorlaşıyor. Kapitalizmi tanımlayan düzeneğin belki de en önemli belirleyeni yaşam üzerinde egemenliğini sürekli olarak artırmasıdır. Kapitalizmin kendi hayalindeki dünyayı yaratması, öncelikle kapitalist öncesi ilişkilerin buharlaşmasına yol açıyordu, ama egemenliğini arttırdığı ölçüde yaşama ait ne varsa hızla katılaştırıyor, metalaştırıyor. Coca-Colanın reklam müdürü "insanların susadıklarında su değil de coca-cola içmelerini" başardıklarını söylerken aslında tam da bunu söylüyor. Metalaşma ve hayatın nicelleşmesi, makineleşmesi, toplumsal olana ait her şeyin şeyleşerek katılmasına neden oluyor. Katılşmayı çözmek için ilk uğrak *işleyişi* ve *işleyişe içkin* olan değişkenleri açığa çıkarmak olmalı. Ama bugünlerde Perseus'un sihirli başlığı sadece onun tarafından içerilenlerce değil, ne yazık ki Perseus'u anlamaya çalışanlarca ve daha da vahimi onu yok etmeye çalışanlarca da gözlere ve kulaklara kadar indiriliyor.

Selçuk Demirel'in söyleşisinden hareketle yazımızı kurduğumuz için olsa gerek, ele aldığımız konuyu biraz karikatürize ediyoruz. Ama yine Demirel'in karikatürleri gibi bu ifadelerin de birçok şeyi açıkladığını düşünüyorum. Bu açıklamalardan birisi de bugünü anlamamızı zorlaştıran şeylerle ilişkili. Zorlu alanlardan ilki analiz tarzı ile ilişkili, çok daha zorlu olanı ise kapitalizmin gelişimi ile biçimlenen ve sistematik hal alan sistemin yapısal mantığının bir karabasan gibi herşeyi içine almasıdır. "Nicelik" ve "metalaşma" beraberinde o kadar muazzam bir düzenek/makine yaratıyor ki, bu makineye eklenen düşünce ve bedenler, makine hakkında düşünme yerine kendisini onun ritmi ve işleyişine bırakıyor. Daha da kötüsü bu *içselleştirilmiş bir kaderciliğe* neden oluyor. Anne ve babalardan sıkça duyduğumuz "aman evladım sen de tut bir ucundan yaşamana bak, böyle gelmiş böyle gidecek" ifadesi aslında ne kadar sahici ve kendini gerçeklikte çoğaltarak üreten bir ifade. Bu ifade topluma tarihsel olarak sinmiş iktidar ilişkilerinden süzülüp gelen "mutlak ve değiştirilmez düzen" ifadesinin içselleştirilmesinden başka bir şey değil. Kapitalizmi önceleyen farklılaşma, uzmanlaşma ve artan işbölümü, sermaye birikimi mantığı ile eklenerek kapitalist düzeneğin karmaşıklığını artırdığı ölçüde, düzeneğin bilgisine ulaşmak bir o kadar basit gözlemlere dayanıyor. İşleyişe ait basit gözlemlerden elde edilen bilgiler, genellikle işleyişin tümünü anlamamızı zorlaştırıyor. Bu yüzden sistemin işleyişi yerine kapitalistlerin zalim ya da tontonluğundan söz etmek oldukça farklı duygulanımlara işaret etse bile, gerçekliği ele vermede yetersiz kalıyor. Aslında bu yetersizlik zamanla sisteme ait bilgiye ulaşma konusunda genleşmiş bir tembelliğe dönüşüyor. Bu tarz tembellikler bilme ve bilineni dönüştürme konusunda kendine roller biçen akademia ve anti-kapitalistler arasında da epeyce yaygın. Sabahtan akşama kadar neo-liberalizm ya da emperyalizm ne kadar kötü, ne kadar fena demek bu tembelliğin en açık dile geliş biçimi olsa gerek.

Bu kaygı hali kuşkusuz yeni ve bana ait değil. Benjamin Adorno'ya yazdığı mektubunda sorunu ne güzel ifade ediyor: "Bizim görme biçimimizle [solun tarih kav-

rayışlarının dahi yakasını bırakmayan] pozitivizmin kalıntıları arasında telafi edilemez bir kopuş yaratmak” gerekiyor. Zorluklardan biri tam da burada yatıyor, yani Marksistler bu kopuşu yeteri kadar gerçekleştiremiyor. O kadar ki Türkiye gerçeğine baktığımızda dahi bunu görebiliriz. Kapitalizmi işaret etmek için popüler kültürde kişiselleştirme düzeyinde bile olsa kapitalizmi tanımlayan patronlardan söz edilmez oldu, söz edildiğinde de “tonton” bir patron ya da binlerce insana iş sağlayan muazzam bir kişilik olarak Vehbi Tok pardon Vehbi Koç örneği üzerinden analizler yapılır oldu. Yol alacağımız güzergâhı biraz daha temizlememiz gerekiyor. Selçuk Demirel’in açıklamaları ve *Cemil* filmlerinin 1980 öncesine ait olduğu söylenecektir. Yani patronlar/kapitalistler belki de o yıllarda bu tarz bir gerçekliği yaşıyorlardı, ama günümüz patronları/kapitalistleri için gerçekliğin oldukça değiştiği söylenecektir. Bu haklı bir karşı çıkıştır. Yazının ilerleyen bölümlerinde işaret edeceğimiz gibi kapitalizmin işleyişinin etkinleşmesi ve patronlarının konumunun buna bağlı olarak değişmesini Tevfik Güngör “Bugüne kadar Türkiye’de işadamları sadece çarkı çevirmek için çaba gösteriyorlardı. *Artık çark dönmeye başladı.* Onlar başında bulunmasa da çevrilebilir hale geldi” diye açıklar. (Tevfik Güngör’den aktaran Bali, 2008: 67, vurgular bana ait). Burada Tevfik Güngör önemli bir noktayı yani *çarkların kendi başına döndüğünü* işaret etmesine rağmen, genellikle olduğu gibi yeniden işadamlarına yüzünü çeviriyor. Türkiye’de kapitalizmi/gerçekliği anlamamızı önleyen temel değişken, işadamlarının sistem içinde yani *dönen çarklarla* birlikte ele alınmamasıdır. Marksist bakışın farklılığı tam da burada yatıyor, yani *dönen çarkları* aktörleriyle birlikte gösterebilmek. Eğer TOBB’nin başkanı “yakın çevrede bu coğrafyaları en iyi bilen, *en girişimci iş adamları da biziz*” diyorsa, bunu diyen sınıf ve onun örgütü ve örgütün liderini vareden *çarkların* açığa çıkarılması gerekiyor. Kapitalizmi tanımlayan mekanizmanın etkin bir şekilde işlediği; *Bu Kâbuslar Neden Cemil* dedirtecek bir sürecin içinden geçiyoruz. Vehbi Tok’un pardon Koç Holding’in tüm fikri ve mülkiyet hakları Türkiye’ye ait olacak 500 milyon dolarlık Milli Tank projesini üstlendikten sonra Yönetim Kurulu Başkanı Mustafa Koç; “*Türkiye’nin kendi bölgesinde lider olması için istikrarlı yönetime, büyüyen ekonomiye ve kuvvetli bir silahlı kuvvetlere ihtiyacı var.* Bu hususta da kendi kaynak ve kabiliyetlerimizi geliştirmemiz, kendi teknolojimizi yaratmamız şart” açıklamasını yapar. Eğer kâbusların kaynağı üretim yapmayan ya da yabancılar olmadan ayakta duramayan patronlar *oluyorsa*, bugün için artık bu tarz kâbuslar görmek için bir neden ortada kalmamıştır.

İlk akla gelen *peki değişen nedir* sorusu oluyor. Ne yazık ki bu tarz bir soru tek başına sorulduğunda yetersiz kalacaktır. Eğretilmeyi sürdüreceğiz olursak Cemil’in kâbuslarına yol açan şeyin kaynağını sorgulamadan değişimi anlayamayız. İnsanlık tarihinde oldukça yakın denecek bir dönemde patron-kapitalist gibi adlandırmalar kullanıldıysa, bu varoluşa yol açan nedenlerin sorgulanması gerekmez mi? Bu gerekliliğin kendisinin de bir tarihi var. 1924 tarihli *Economica* dergisinde Maurice H. Dobb “*The Entrepreneur Myth*” başlıklı makalesinde birbirini dışlayan

iki tarz analizden bahseder; *bireyselci* ve *sosyalist*. Modernleşmeyi tanımlayan temel değişimlerin 1800'lü yıllarda başlayan dönüşümle gerçekleştiği konusunda ortak düşünceye sahip olan bu iki yaklaşım, bunun dışında değişimin analizi için tamamen farklı yöntem ve araçlar kullanır (Dobb, 1924: 16). Dobb'un kaba gibi görünen bu sınıflandırması aslında Türkiye'de patronlar-kapitalistleri ve kapitalizmi analiz etmemiz açısından hala geçerliliğini koruyor. Bugün için bu ayrımı liberal ve Marksist olarak, ya da *eleştirel olmayan* ve *eleştirel olan* biçiminde de yapabiliriz. Fakat önemli olan adlandırmalar değil, bu bakış açılarının analiz yöntemleridir. Bireyselci-liberal, eleştirel olmayan analizlerin çıkış noktası *girişimcidir*. Yani *kapitalistlerdir*. Aktör ya da bireyin içinden geçtiği toplumsal ilişkileri işaret edecek bir ifade olan *kapitalizm* ve *kapitalist* ifadesi kullanılmaktan ısrarla kaçınılır. Yani işleyen çarklar değil, tekil işadamları öne çıkartılır.

Bireyselci yaklaşıma örnek olarak Ayşe Buğra'nın *Devlet ve İşadamları* adlı kitabını gösterebiliriz. Türkiye'de bizim ifademizle kapitalistleri Buğra'nın deyimi ile girişimci sınıfı tanımlayan nadir kitaplardan biridir. Veri açısından oldukça zengin bir içeriğe sahip olan çalışmada Buğra, sıkça yaptığı bir eleştiri ile analizine başlıyor: "Marksizm ve standart iktisat, ilk olarak, özel çıkarı veya sınıf çıkarını dışsal bir değişken olarak ele alan teoriler" olarak tanımlanıyor (Buğra, 1995: 12). Standart iktisat açısından tanımlama doğru olabilir ama Marksizm, özellikle de Marx'ın analizinin temel belirleyicisi olan ve bizim bu çalışmamızın genel çerçevesini belirleyen *içsel ilişkiler* yaklaşımı, kapitalistin tekil varoluşunu dışlamadan onu içinde yer aldığı ilişkiler sisteminden hareketle analiz eder. Belki de Marx'ın çalışmalarını güçlü kılan temel özelliği, ele alınan sosyal olguyu tarihin belirli bir aşamasındaki organik ama çelişkili bütünsel varoluşundan hareketle analiz etmesidir. Buğra'nın girişimci sınıf demeyi tercih ettiği toplumsal kesimin analizi ne tek başına işadamlarının kendileri hakkındaki *öznel düşünceleri* ne de girişimci sınıfın devletle olan ilişkileri üzerinden açıklanabilir. Marksist analizlerin sınıf çıkarını dışsal olarak tanımlayan Buğra, Türkiye'de işadamlarının toplumda ya da *Cemil* filmlerinde temsil edilme biçiminin kaynağı olarak devleti, güçlü devlet geleneğini gösterir. İşadamlarının Türkiye'deki devlet karşısında bir sınıfı tanımlayan özelliklere sahip olmadığını belirtir. Orada bir yerde güçlü bir devletin varlığı ve devletin varlığında özne/sınıf konumuna ulaşamayan işadamları öykünün temel belirleyicileri olarak tanımlanır. Liberal anlayışın ontolojik belirleyeni olan birbirine dışsal devlet ve toplum-sınıf ayrımı aslında Türkiye'de burjuva sosyal bilimlerin temel referansı olmuştur. Merkez-çevre gibi sorunlu bir teorik çerçevede içeriksizleşen patron ya da işadamı, devletten hareketle anlatılırken daha da içeriksizleştirilir. Tonton işadamlarımızın tontonluğuna rağmen varoluş koşullarını zorlaştıran ve belirsizliği artıran bir devletten söz edilir. İşadamı-devlet ilişkisi karşıtıya dayalı bir dışsallık üzerinden ve tekil sermayedarların öznel tercihlerinden hareketle analiz edilir. Bu tarz açıklamalar hemen hemen her yerde egemen bir dil/söylem olarak kar-

şınıza çıkar. Bunlar arasında daha nitelikli olan Buğra'nın çalışması, son zamanlarda akademiye sıkça işaret edilen bir bakış açısını bizlere sunar; "Bu değişimler (devlet-işadamları arasında seksenli yıllardan itibaren yaşanan değişimler kastediliyor), işadamlarıyla iktisat politikasından sorumlu politikacılar arasında kurulacak başarılı bir işbirliğinin ekonomik gelişmenin gerekli koşulu olduğu inancının iyice yerleştiği bir uluslararası ortamda yeralıyorlar" (Buğra, 1995: 60). Buğra'nın çalışmasında değişen adlandırma ile girişimci ya da işverenler *Cemil* filmlerinde gösterilen toplumun başına bela olan patronlar olmaktan çıkartılıyor ve devletin baskısı ve belirsizlikleri ile yaşamak zorunda olan mazlumlar olarak tanımlanıyor. Baş belası ya da mazlum. Tonton ya da siyah gözlüklü ve göbekli. Sorun bu tarz nitelermeler değil, sorun bu nitelermelerin kişiler/aktörler/taşıyıcılar üzerinden yapılmasıdır. Kapitalizmin bütünsel işleyişinden kopartılarak analiz edilen işadamları ve örgütleri liberal analizlerin temel belirleyeni olan "baskı grupları" olarak son zamanlarda değişik çalışmalara konu oluyor. Özellikle geç kapitalistleşen toplumlara yönelik çalışmalarda devlet ile işadamları ya da işadamları örgütleri arasında oluşturulacak ortak stratejilerin kalkınma ve gelişmeyi sağlayacağı belirtiliyor. Bu tarz çabalar başka bir çalışmanın konusu olacak kadar geniş ve önemli. Önemli, çünkü bilimsellik adına yapılan bu çalışmalarda gözlerimize, kulaklarımıza kadar geçirilen rengarenk başlıklar üretiliyor.

Evet, hem mekanizmanın kendisi, hem de bu mekanizmacaya içerilen "bilme biçimleri", kapitalizmin gelişimine paralel olarak yaşanan sürecin bilgisini oluşturmamızı daha da zorlaştırıyor. Bu aşamada Benjamin'in çabasını sürdürmemiz gerekiyor. Bu tarz bir çaba için ilk uğrak, somutun zenginliğini gözardı etmeden, zenginliği kavramsal düzenekler üzerinden okumaktır. Bu tarz bir düzenek için ilk belirleme, kapitalizmin içererek dönüştüren dinamik bir yapıya sahip olduğunu söylemekten geçiyor. Bu yüzden olgusal olarak zaman içinde çoğul biçimler alan bir gerçeklikten bahsediyoruz. Bunu söylerken birçok Marksistin "kapitalizmde değişen bir şeyin olmadığı" yönünde kişisel olarak hiç anlam ve hak vermediğim bir dizi tepkisini duyar gibi oluyorum. Oysa kapitalizm toplumsal ilişkiler sistemi olarak kendini kurmaya başladığı andan itibaren, içinde yer aldığı ilişkiler sistemini/düzenekleri farklı düzeylerde sürekli olarak değiştirir. Kapitalizmi bir ilişkiler ve ilişkilerin zaman içinde biçimlenerek oluşturduğu dinamik düzenekler üzerinden açıklamamız gerekli. Bu tarz bir maddi gerçekliği anlamamızın kendisinin de dinamik olması gerekir. Fetişleştirilen, taşlaştırılan kapitalizmin işleyişine karşı sahici olmak için kavramlaştırmanın ve kavramların değişim içinde bilerek kullanılması gerekiyor. Yani gerçekliğin bilgisinin bir defa elde edilince katlanıp her zaman yeniden kullanılmak üzere cebimize koyacağımız bir şey olmadığının ısrarla söylenmesi gerekiyor. O zaman kavramsallaştırmasını yapacağımız gerçekliğe dönebiliriz.

IV-Sermayeyi Haritalandırmak ya da Yönteme Dair Birkaç Belirleme

Öyle ya, Abbe Sieyes ünlü eleştirel kitabında burjuvanın her şey olduğunu söylemedi mi? (Fyodor M. Dostoyevski, *Burjuva Üzerine*).

Kim bu kavramın (kapitalizm) bir sistem olarak tüm toplumu içine alacak şekilde genişleyeceğini düşünebilirdi? (Fernand Braudel, 1982, 232-249).

Sermayenin ancak belli toplumsal koşulların doğmasıyla toplumsal düzene damgasını vuran bir nitelik kazanması onun *tarihsel*, sermaye olmasının gereği büyümek zorunda oluşu onun *özel*, bu büyümeyi artık-değer çıkarılarak gerçekleştirilmesi *ilişkisel* bir niteliğidir (Ayla Dorsay ve Hakkı Sait, 1976: 23).

Yaşanan gerçekliğin anlaşılması açısından sorun kapitalist ya da girişimcinin analize konu olup olmaması değil, analizin daha ilişkisel/bütünsel/tarihsel bir çerçeve içinde ele alınmamasıdır. Böyle bir çerçeve için Fernand Braudel'in *Uygurluk ve Kapitalizm* çalışması ufuk açıcı bir başlangıç olabilir. Braudel çalışmasında *sermaye*, *sermayedar* ve *sermaye düzeni* kavramlarının etimolojik kökenlerini açıklar. Genellikle birbiri yerine kullandığımız bu kavramların kendi aralarında zamanla biçimlenen ilişkilerin analize konu edilmesi gerekiyor. Sermayeyi haritalandırma çabamızda temel ayrımlardan biri bu kavramsal ayrım olsun. Braudel bu kavramsal ayrımın önemini açığa çıkaracak bir soru sorar: "Kim bu kavramın (kapitalizm) bir sistem olarak tüm toplumu içine alacak şekilde genişleyeceğini düşünebilirdi?" (Braudel, 1982: 232-249).¹ Braudel'in sorusu oldukça önemli, çünkü ister *tekil bir kişi olarak sermayedar (kapitalist)* isterse *bir ilişki ve mekanizma olarak sermayenin* (daha doğrusu sermaye birikiminin) daha önceki bir toplumu nasıl tepeden tırnağa değiştirebildiğini sorgular. Ama aynı soru, sorunu sadece sermayedar yani tonton patronlar dolayında ele almanın eksikliğini de açığa çıkarır. Bu kavramsal ayrışma ele aldığımız gerçekliğin dinamik olduğunu ve süreç içinde farklılaşarak geliştiğini göstermesi açısından önemli. Marx'ın erken dönem el yazmalarında (1857-8) kapitalizmin yapılaşmış bir gerçeklik değil, *organik bir sistem* olduğunu işaret etmesi bu soru ve kavramsal farklılaşmayı daha anlamlı kılar (Marx, 1973: 278). Bu nasıl bir organik sistemdir ki kapitalist öncesi toplumsal ilişki ve düzenekleri kendi belirlemeleri doğrultusunda dönüştürmüş ya da kendi egemenliği altına almıştır? Bu soru kendi içinde *zor* ve *güç* ilişkilerinin belirleyici olduğuna dair ipuçları da sunar. Daha önceki toplumun tepeden tırnağa değişmesi zor-güç ilişkilerini açığa çıkarır. Bu soruların cevabı *mazlum* ya da *tonton* amca ve teyze kapitalistlerin tek başına gerçekleştirdiği bir şey olamaz. Bu amca ve teyzelerin kapitalist olarak dönüşümü sağlamları için sermaye ve sermaye düzeninin belirlemelerinden ama çok daha önemlisi bu sistemin sağladığı güç donanımlarından hareket etmeleri gerekiyor. Ama aynı soru sermaye düzeninin (kapitalizmin) Ne'liği ve Niçin'liği sorusunu da önemli kılar. Bu soruların teorik açıdan önemi yukarıda işaret ettiğimiz libe-

1 İşaret edilen kavramların tarih içinde gelişimi için bkz Lefebvre (1996), Dobb (1992: 3-30) ve oldukça zengin bir çerçeve yazısı için bkz Üşür (1992).

ral yaklaşımdan farklı olarak Marksist analizin temel referans noktalarını açığa çıkarır. Yani ilişkiler, ilişkilere taraf olan sınıflar. Sermayedar ve işçinin varoluş koşullarını hazırlayan sermaye birikim mekanizması ve bu mekanizmanın toplumsal olan her alana sızarak zaman içinde bu alanları da kapitalist sisteme içermesi temel referans noktamızı oluşturuyor. Burada belirli bir yapının kendine içkin olan değişkenler üzerinde doğrudan belirleyici olması değil, belirli sınıf ve aktörlerin etkinlikleri ile biçimlenen ve zaman içinde yapısal karakter kazanan öğelerden bahsediyoruz. Yani zaman içinde sınıf/aktörlerce belirlenen yapısal işleyişin bir mekanizma olarak daha sonra kendi bileşenleri ile etkileşimi. Marx'ın genel çerçevesini çıkardığı bu etkileşim/iletişim bağlantılarını gösterebilmek Marksistler için genellikle zorlu bir iş olmakla birlikte, Marksist analizin anti-kapitalist içeriğinden memnun olmayanların görmek istemedikleri bir teorik çerçevedir. Kapitalizmin evrensel ve mutlak olduğuna dair bir dil/eylemlilik ile kapitalizmin mutlaka değiştirilmesi gerektiğine dair bir dil, yani iki farklı varoluş hali. Kapitalizmin mutlaka değiştirilmesi gerektiğine dair çabalar *indirgemeci* ve *mekanik* olamaz. Organik ve kendi içindeki bir dizi ilişki dolayında zaman içinde dinamik bir hal alan ve kendisini önceleyen toplumsal mekanizmalarla farklı düzeylerde eklenen ve dönüştüren bir gerçeklik olarak sermaye birikim mekanizması ve kapitalizm gerçekliği ile karşı karşıyayız. Birikim mekanizmasının kendini önceleyen toplumsal ilişkiler dolayısıyla bu ilişkilerin görece dengeli içsel bağlantıları üzerinde etkilerde bulunduğu, ve zaman içinde güçlenerek diğer mekanizmaları dönüştürdüğü ya da kendine tabi kıldığı bir gerçeklikle karşı karşıyayız. Aslında kapitalist öncesi toplumsal ilişkilerde belirleyici olan patriarkal ya da merkezi-yerel siyasal iktidar-devlet yapıları ve sembolik dünyalar ile eklenilerek onları (kısa ya da uzun erimde) yeniden üreten, ama nihai olarak kapitalist toplumsal ilişkilerin belirleyiciliği altına sokarak üreten bir gerçeklikten bahsediyoruz.

Bu açıklama bazı çıkarımlar yapmamıza olanak sağlar. İlk olarak ilişkilerce oluşturulan yapılar ile sınıf üyeleri arasındaki ilişkilerin dinamik ve yapısallaşmış mekanizmalar dolayında ele alınmasına olanak sağlar. Diğer yandan sermaye düzeneğinden bahsettiğimizde sadece ezilen-sömürülen kesimlerin (işçi sınıfı ve sermaye dışı diğer kesimler) değil, egemen sınıf olan sermayenin de homojen olmadığını bize gösterir. Sermayedarlar sermaye birikim sürecinde farklı işlevler üstlenir ve bu farklılıklar sınıf-içi (sermaye) ilişkilerin uzlaşmacı ya da çelişik eylemliliklerine yol açar. Bu eylemlilikler yapısallaşmış gerçekliğin dönüşmesine neden olur. Çünkü sermaye birikim mekanizmasının zaman içinde oluşmuş/yapısallaşmış hali sadece sermaye dışı toplumsal kesimler için değil, süreç içinde daha fazla birikim yaparak farklı düzenekler talep eden kesimler için de bir *yapısal kapana* dönüşür. Bu yapısal kapandan tamamen kurtulmanın temel özneleri sermaye dışı kesimlerdir. Ama kapitalizmin tarihine baktığımızda bilfiil sermayedarların da zaman içinde oluşan yapısal kapandan kurtulma yönünde eylemlilikler gösterdiğini görürüz. Bu

tarz dönüşüm ve değişimler sermaye düzeninin daha bir güçlenmesine neden olur. Hemen bir örnek verecek olursak 1950'lerde başlayan ve 1960'larda hızlanan üretken sermaye oluşumu beraberinde daha önceki ticari-sermayenin belirleyiciliğinde oluşturulan düzeneklerden kurtulmayı sağlayacak mekanizmaların gerçekleştirilmesine neden olmuştur. 1971'de gerçekleşen askeri darbe, sermayenin genel işleyişi için gerekli düzeneklerin gerçekleştirilmesi ile sonuçlanmıştır. Sermaye-içi çatışmalar verili yapısal kapanlardan kurtulmaya yol açar, ama sermaye mekanizmasının güçlenmesine ve dolayısıyla bazı sermayedarların daha da güçlenmesine neden olur. Bu tarz değişimleri *yapı-içi değişim* kavramı ile açıklıyoruz. Burada kavramlarımız arasındaki ilişkiyi yeniden düşünelim. Sermaye mekanizması sermaye düzenini oluşturduğu ölçüde, düzen bir yapısal kapana dönüşür, ama ileride işaret edeceğimiz sermayenin temel eğilimlerinden biri olan sermaye birikimi zorunluluğu nedeniyle zaman içinde yapısal kapanın kendisi birikim açısından daha donanımlı sermayeler tarafından dönüştürülür. Sermayeler tarafından gerçekleştirilen bu yapı-içi dönüşüm yapısal kapanın daha da güçlenmesine neden olur. Bu ifadeler bize mekanizma olarak sermaye ile sınıf olarak sermayedar arasındaki ilişkiyi verir. Bu ilişki ve yapı-içi değişimler önemlidir, çünkü bu bize kapitalist toplumsal ilişkilerin statik olmadığını *zaman içinde değiştiğini* gösterir. Bu tarz bir analizi *indirgemeci-mekanik* olarak tanımlamak mümkün mü? Zaman içinde yapısallaşmış koşullar ve bu koşullarda sermaye ve sermaye dışı kesimlerin yapı-süreç ve aktör-sınıf ilişkilerinden bahsediyorsak mümkün değil. Ama düşünsel açıdan pozitivizme epeyce meyilli Marksist analizlerin gerçekliği oldukça mekanik ve indirgemeci bir şekilde altyapı-üstyapı determinizmine indirgediğini eleştiri oklarını üstümüze çekeceğini bile bile söylemek isterim.

Mekaniklik ve indirgemecilik üzerinde düşünürken bu konuda son zamanlarda üzerinde düşündüğüm ve kavramsal çerçevemiz için gerekli olan bir ayrıma daha başvuracağım. Mekanik-indirgemeci analizlere karşı sosyal olgunun en azından üç düzeyini işaret etmenin gerekli ve hatta zorunlu olduğunu düşünüyorum. Sermaye düzeninden bahsediyorsak, bu düzen kendisini sadece üretim, bölüşüm ve tüketim dolayında yani maddi yeniden üretim üzerinden tanımlamaz. Diğer toplumsal sistemler gibi sermaye düzeni için de sembolik/kültürel düzenekler ve hem bu düzeneklerle hem de maddi yeniden üretimle bağlantıları olan iktidar ilişkileri söz konusudur. Bu dinamikleri *maddi yeniden üretim*, maddi yeniden üretime içkin olan *iktidar ilişkileri* ve *sembolik/kültürel anlam dünyaları* olarak tanımlayabiliriz. Örneğin sadece Türkiye'de değil neredeyse tüm toplumlarda işveren kavramından önce patron kavramı gündelik yaşamda kullanılır olmuştur ve patron kavramı da Türk filmlerinde gösterildiği üzere patronlara eleştiri okları yönlendiren ve gündelik yaşamda pek de iyi olmayan bir şey olarak kodlanır. Zaman içinde bu ifade yerini işveren, girişimci gibi en azından nötr ya da olumlayıcı bir kavrama bırakmıştır. Yukarıda Sabancı'nın çabalarından bahsetmiştik. Sembolik/kültürel dinamikler sadece yaşamı daha çekilir kılmakla kalmıyor ama yaşamı yeniden üretecek düzenekleri de iktidara sunuyor. Merkezi siyasal karar alma süreci ve kararların yaşa-

ma geçirilmesinde büyük harflerle ifade edilecek bir Devlet İktidarı yanı sıra topluma içkin olan ve toplumsal düzleme saçılmış birçok iktidardan bahsedebiliriz. İktidar düzenekleri sermaye ve sermayedar mantığı içinde üretim, tüketim ve bölüşüm alanlarına ait her türlü eylemlilikte genellikle sembolik bir dizi dil üzerinden kendini kurar. 1960'larda üretken sermaye oluşumu hızlanırken büyük ölçekli sermayeler merkezi siyasal iktidar üzerinde doğrudan etkide bulunurken, yeni yeni gelişen ve TOBB içinde kristalize olan yeni üretken ve ticari sermayeler yerel değerler (İslam ve milliyetçilik) üzerinden kendini güçlü kılmaya çalışmıştır. Bugünkü AKP iktidarının kaynaklarını 1960'larda başlayan, 1980'lerde döviz ihtiyacından dolayı önü açılan, Anadolu'da kısa zamanda muazzam birikim yapan sermayelerde bulabiliriz. AKP iktidarının kaynağını büyük harflerle ifade edilecek olan 'İktidara' yönelmek için harekete geçirdikleri İslami ve muhafazakâr değerlere sahip vatandaşlarda bulabiliriz. Sermaye düzeni yapısal kapana dönüştüğü ölçüde, ondan kaçınan ve ona karşı ayakta kalma mücadelesi verenler de sistemi yeniden üretecek mekanizmaları harekete geçiriyorlar. Bu anlamda modernleşmeci analizlerin doğrusal analizleri pek fazla gerçekçi olmuyor. Sermaye birikimi iktidar ilişkileri (İktidar ve iktidarlar) ile değer ilişkileri arasında ters orantılı gelişmelere yol açabiliyor, Türkiye'de yol açmıştır.

Tüm bu vurgulardan sonra *gerçekçi bir analizin* aynı zamanda *sahibi* de olmasını istiyorsak, maddi yeniden üretim sürecini, iktidar ilişkileri ve sembolik/anlam dünyaları ile birlikte analiz etmemiz gerekiyor. Özellikle sermaye mekanizması, ve bu mekanizmayı yeniden üreten ya da bu mekanizmanın yeniden ürettiği tüm ilişkiler *güç/zor ilişkilerini* içerir; o nedenle iktidar ilişkilerine referans verilmeden sermaye ve sermayedar kavramları anlaşılabilir. Yukarıda yaptığımız ayırmada genel olarak sermayenin verili olan üzerindeki etkisini yapısal güç olarak tanımlayacak olursak, bu yapısal gücün belirli bir zamanda gerçeklik üzerindeki organize müdahale biçimlerini *sermaye fraksiyonları* kavramı ile analiz edeceğiz. Bu kavramlaştırmanın sermayenin genel olarak var olması için gerekli olan ama yine genellik üzerinden anlaşılması gereken *sermayenin işlevleri* ile karıştırılmaması gerekiyor. Sermaye fraksiyonları kavramı, güç ilişkileri üzerinden gerçekliğe müdahale ederken genellikle belirli sembolik/anlam dünyaları inşa eder ya da verili anlam dünyalarını harekete geçirir. Bu anlamda iktidar maddi yeniden üretimin tümüne içkindir ama aynı zamanda sermaye fraksiyonları arasında da bir dizi konuda kendini gösterir. Türkiye gerçeğinde yüksek faiz oranları ve aşırı değerlenmiş kura karşı ve taraf olanlar arasındaki çatışmalar tam da iktidar ilişkilerinin farklılaşan açığa çıkış hallerini göstermesi açısından özel bir anlam taşır. Bu iççe geçmiş iktidar ve maddi yeniden üretim ilişkileri hiyerarşik bir dizi düzenek yaratır. Richard Marsden'in *The Nature of Capital*'de ısrarla işaret ettiği üzere sermaye gerçekliğini açıklamak için *ne* ile *nasıl* sorularının eş zamanlı sorulması gereklidir. Ne sorusu daha çok işleyişin nedenlerini açıklarken, nasıl sorusu güç ilişkileri dolayında bu gerçekleşmenin gündelik yaşam içinde nasıl biçimlendiği üzerinde durur (Marsden, 1999). Ne sorusu nasıl sorusu ile ilişkilendirildiğinde işleyiş ve bu işleyişin nasıl devam ettiği ve dahası işleyiş için gerekli müdahaleler analize dahil edilmiş olur. Ama çok daha önemlisi, ne sorusuna karşılık gelen düzeneklerin na-

sıl gerçekleştiği sorusu sadece iktidar ile değil, iktidarla bağlantılı olan anlam/değer dünyaları ile de yakından ilişkilidir. Türkiye'nin son yirmi-otuz yıldır yaşadığı deneyim bu ifadelerin bizzat dile gelmesine neden olmuştur. Türkiye'de sermaye ilişkileri güçlenip-derinleşip saçıldıkça, bu dışsal etki karşısında kalanların ilk reaksiyonu islami-mahalli kültürel değerleri muhafaza etme biçiminde olmuştur. Muhafazakâr, İslami anlam dünyalarının saçılıp gelişmesi kapitalizmin gelişimine paralellik gösterir. Ama bizzat bu savunmacı mekanizmanın kendisi anlam dünyaları dolayında kapitalizmin maddi yeniden üretiminin güçlenmesine neden olmuştur. Kapitalist ilişkiler ve sermayenin maddi yeniden üretimi anlamında bu kesimlerin güçlenmesi, yani birikim yapıları zaman içinde İslami sembolik dünyalarının da bu maddi gerçeklikler üzerinden yeniden tanımlanmasına neden olacaktır. Kısaca Marksist-ilişkisel bir analizin mekanik-indirgemeci olması mümkün değildir. Bu tarz analizler var ise, bu analizlerin de eleştiriden kaçınması olası değildir.

Sermaye düzeni, sermaye mekanizması ve sermayedar üzerinden bir analiz yapmak için bu kavramların/ gerçekliklerin içsel bağlantıları yani bütünsel içsel işleyişleri üzerinde durmak gerekir. Yani liberallerin yaptığı gibi tekil ampirik gerçeklikler arasında bağlantı kurmak yerine, tekil gerçeklikler ile onları ilişkiler içinde var eden mekanizma/yapıların analize dahil edilmesi gerekir. Sermayedar, sermaye ve sermaye düzeni arasındaki içsel bağlantıları yakalamak, bunların her birini analize dahil etmek anlamına gelecektir. Ama bu *Cemil* filmlerinde olduğu gibi purolu göbekli patronları ya da liberal analizlerde işaret edilen devlet karşısındaki mazlum girişimcileri göstermek kadar kolay değil, özellikle de sermaye kavramından bahsettiğimizde kolay değil. Sermaye tonton ya da mazlum kapitalist kadar gerçektir, ama kapitalistler ya da onların eylemlilikleri gibi gözlenemez. Marsden'in işaret ettiği üzere bilimsel araştırmanın nihai nesnesi olaylar örüntüsü değil, ampirik olguların varlığına da neden olan *yapılar ve mekanizmalardır* (Marsden, 1999: 28). Analiz için yapılar-mekanizmalar önemli ise o zaman kapitalizmi tanımlayan yapı ve mekanizmaların nasıllığına dair bir şeyler söylememiz gerekiyor. Burada biçim ve öz gibi bir ayırımdan hareket etmiyorum. Daha çok sezgisel olarak karşı çıktığım bu tarz bir ayırım/kavramlaştırma yerine, toplumsal bütünlüğü oluşturan çelişkili içsel ilişkilerin zaman içinde oluşturduğu *organik bütünlük* vurgusu benim için önemli. Kendi içinde görece dengeli, ama dinamizmini sürekli olarak kendine içkin olan çelişkiler ve çatışkılardan alan devinim halindeki bir gerçeklikten bahsediyoruz. Çelişkiler ve çatışkılardan oluşan devinim halindeki gerçekliği nasıl analiz edeceğiz? Bir yanda bileşenleri üzerinde farklı düzeyde etkide bulunan ve bileşenlerine indirgenemeyen bu yapısal gerçeklik, diğer yandan konumuz açısından kanlı-canlı zalim ya da mazlum kapitalistler! Hangisinden başlayacağız? Her ikisi de gerçek. Ama birisi ampirik olarak görülebilir olan, bir diğeri ise ampirik olarak görünür olanı da içeren ama parmak ile işaret edemediğimiz zaman içinde oluşmuş organik bir bütün. Sermayedar gerçeklik olarak varken, sermayeyi baş belası ve ya mazlum patron-girişimci gibi kolayca tanımlayamıyoruz. Ama sermaye kavramı/gerçekliğini işaret etmediğimizde de başbelası ya da mazlum kapitalistler gerçekliklerini kaybederler.

Sadece Marksist analizlerin değil sosyal bilimlerin genel olarak karşılaştığı önemli bir sorundan bahsediyoruz. Bu sorunun konumuz açısından kaynağı, kapitalist toplumsal ilişkilere içkin olan nesnel yapılar ve nesnel yapılara eklenen öznel algılardır. Sistemin zaman içinde sürekli olarak *yapısallaşan mantığı* ile sermayedar ya da işçinin kendi eylemlilikleri ile sınırlı *öznel / gündelik mantığı*. Soruyu tekrar bu kavramlar üzerinden ifade etmeye çalışalım, analizimizi sistemin yapısallaşmış mantığı üzerinden mi kuracağız, öznel gündelik mantık üzerinden mi? Eğer fetişizm, yabancılaşma ve nesnelleşme gibi kavramsal düzeneklere önem veriyorsak, birbiri üzerinde yükselen bu iki mantığı eş zamanlı analize konu etmeliyiz. Bir yanda sermayedarlar, sermaye sınıfı ve sermaye düzeni; öte yanda işçiler, işçi sınıfı ve sermaye düzeni. Sermaye düzeninin oluşturduğu yapısal kapan zamanla fetişizmin genelleşmesine neden olduğu ölçüde öznel/gündelik varoluş sistemin yapısal mantığını bütünsel olarak kavramaktan uzaklaşır. Türkiye’de kapitalistleşmenin geliştiği/inşa edildiği dönemlerde dile getirilen “*her mahallede milyoner*” ifadesi geç-ulus devlet oluşumu ve geç kapitalistleşmenin en fetişistik ifadesidir. Ama bu ifadenin “*imtiyazsız-sınıfsız bir kitleyiz*” anlayışı ve dahası “*tabaka ve sınıf farklarını kaldıracak bir devlet politikası*” ile birlikte düşünüldüğünde büyük harflerle İktidar üzerinden dile getiriliyor olması fetişizmin ulaştığı boyutu gösterir. Ama aynı şekilde sermayedar oluşumu ile sermaye düzeni oluşumunun ne ve nasıllarını bizlere sunar. Yani bu fetişistik halin kendisi bile gerçekliği ele verecek niteliktedir. *Minima Moralia*’da Theodor W. Adorno derdimizi ya da problemin çözümü için gerekli ipuçlarını olanca açıklığı ile bizlere sunar: “Yaşamın en dolaysız hakikatını anlamak isteyen kişi, onun yabancılaşmış biçimini incelemek, bireysel varoluşu en gizli en gözden ırak noktalarında bile belirleyen nesnel güçleri araştırmak zorundadır” (Adorno, 2005: 13). Adorno’nun ifadesinden hareketle her mahalledeki milyoner ya da tonton patronun aslında sermayenin kişileşmiş biçimi olduğunu söyleyebiliriz. Sermayedar ancak sermaye denilen ilişki/düzenek üzerinden anlaşılabilir. O zaman sermayedar gerçekliğini ancak sermaye gerçekliği içinde anlayabilir/analiz edebiliriz. (Marx, 1990a: 863)² Tonton sermayedarlar aslında bir yandan kendileri olarak Rahmi Koç, Güler Sabancı’dır, ama aynı zamanda sermayenin en genel özelliklerinin de taşıyıcısıdır. Yapısal kapan artarak belirleyici oldukça Koç veya Sabancı’lar daha çok sermaye düzeneklerinin tanımladığı bireyler olurlar. Yani sistemin mantığı onların üzerinde ve onların dilinde kendini yeniden üretir. Hiroshi Uchida, konuyu oldukça anlamlı bir şekilde dile getirir: “Sermaye sermayedar olarak şahsiyet kazanır, sermayedar bilincinde sermayenin değerlerini içselleştirir” (1988: 13). Kapitalistler açısından fetişizm ve gündelik mantık çok daha belirgindir. Kısaca zaman içinde gelişen ve kendini daha bir yetkin kılan işleyiş olarak sermaye birikim mekanizması geliştikçe, onu temsil eden özellikleri en fetiş hali ile sermayedarda gözlemlememiz olası. Kapitalizmde sermayedarın en fetiş biçimi hiç kuşkusuz tüzel kişilik kazanan *şirket* ve daha da fetiş form *anonim şirketlerdir*. Marx *Kapital*’in Almanca Birinci baskısına yazdığı önsözde olası yanlış anlamaları önle-

2 Benzer bir vurgu için bkz Marx (1997: 135).

mek için bir uyarıda bulunur: “Kapitalisti ve toprak beyini, hiçbir şekilde pembeye boyamadım. Ama burada kişiler, ekonomik kategorilerin temsilcileri oldukları, belirli sınıf ilişkileri ile sınıf çıkarlarını kişiliklerinde topladıkları ölçüde ele alınıp incelenirler.” (Marx, 1979a: 16). Sermaye ile sermayedar ilişkisini belki de en açık olarak gösteren ifade şudur: “Sermaye hem evrensel bir kategori olarak değeri belirler, hem de kendi biçim ve belirlemeleri evrensel olarak belirlenir” (Smith, 1990: 99).

Yukarıda yaptığımız belirlemeleri alt alta sıraladığımızda bir dizi kavrama kavuşmuş oluruz. Ama önemli olan bu kavramlar arasındaki ilişkileri açıklamaktır. Bu öneme atfen yapmaya çalıştığım işi *sermayenin haritalandırması* olarak tanımlıyorum.³ Teknik anlamda “haritalama insanın kendinden daha büyük ve algılamada güçlü çektığı ölçekleri daha küçük ölçekte gözler önüne sermek ve kuşbakışı bir görüntü sunmak olarak düşünülebilir” (*Bilim ve Teknik*, 2008: 84). Bilim ve Teknik’te haritalamaya ilişkin yapılan açıklamayı biraz değiştirerek haritalamayı; gözlemlenemeyen bir gerçekliği (ama gerçekliği) ve gerçekliğe ilişkin olan ilişkileri gözler önüne sermek olarak tanımlayacağız. Haritalama iki şeyi içermektedir: gerçeklik ve gerçekliğin temsili. Kapitalizmin şafağında gerçeklik özellikle sömürgecilik ve dolayısıyla keşiflerle yeniden, ama egemenlerin gözündeki, tanımlanıyor. Keşfedilen yere sadece yeni bir isim (oysa zaten oranın bir ismi var) verilmiyor ayrıca yere ilişkin birçok bilgi veriliyor. Bu bilgiler de yine harita üzerinde belirli şekiller ve renklerle kodlanıyor. Böylece “yabancı ve garip diyarlar haritalandırıldığı anda dünyanın o zamanki bilinen sınırları içine sokulmuş oluyor ve dışarı, bilinmeyen, içinde barındırdığı sınırlarla belirlenmiş oluyordu” (*Bilim ve Teknik*, 2008: 84). Haritalama güç ilişkileri dolayında gerçekliği birileri için kullanılabilir hale dönüştürüyor. Böylece harita sadece temsil ettiği gerçeğin bilgisini üretmiş olmakla kalmıyor, dönüştürülecek bir gerçekliği temsil ediyor. Gerçekliğin dönüştürülmesine paralel olarak haritalama teknikleri de hızla geliyor.

Kapitalizmi tanımlayan yapısal kapan fiziki gerçekliği haritalamakla kendini sınırlamıyor, ulaştığı aşamaya bağlı olarak zihinler üzerinde de etkilerde bulunuyor. Kapitalizmin yapısal kapanı zihinsel işleyişi içererek kendini yeniden üretiyor. İktidar ilişkilerinin çok rahat manevra edebildiği zihinsel ve bilişsel düzey sürekli olarak yeniden haritalandırılıyor. Kapitalizmin yapısal kapanı bilişsel olarak “verili toplum biçiminin kendini yineleyen hep aynı süreçlerden oluşan bir mekanizma olarak” algılanmasını sağlamada oldukça başarılı olmuştur. “Oluşa” değil “varlığa” yönelmeyi işaret eden bu tarz bir analiz, varoluşu mutlaklaştırıp/doğallaştırarak yaşanan anı-ilişkileri zorunluluk olarak kabul ettirir (Horkheimer, 2005: 11). Gündelik yaşam dolayında içselleştirilen bu bilişsel harita *yapısal kadercilik* dediğimiz bir varolma haline yol açıyor. Yukarıda verdiğimiz örneği hatırlayalım: “Aman evladım böyle gelmiş böyle gider, senin-benim elimden ne gelir. Sen de tut şöyle bir ucundan yaşayıp gidiver.” Aynı şekilde tonton patron imgesi de, mazlum işveren imge-

3 Sermaye kavramı ilişkisel bir kavramdır ve işçi sınıfı ile sermayedarın karşılıklı ilişkisi dolayında biçimlenir. Ama yazımızda biz sermayenin sermayedarla olan ilişkisi üzerinden bir analiz yapacağız. Sermaye emek ilişkisi burada geliştirilen kavramlardan hareketle gerçekleştirilecek bir diğer çalışmanın konusu olacak.

si de sistemin yapısal işleyişini ve bu yapısal olanın oluş sürecini gözlerden gizlediği ölçüde sistemin zihinlerde yeniden üretilmesine yol açmaktadır. Ama işin ilginç ve ilginç olduğu kadarıyla zor olan yanı şudur: gerçekliğin zihinsel haritalara iktidar dolayında aktarılması sadece sokaktaki sisteme monte edilmiş bireylerce yeniden üretilmez ama çok daha önemlisi *muhalif zihinsel yapılar da* - yapısal kapanın etkisinden olsa gerek - referans noktalarını kaybedebilir.

Sermaye, sermayedar ve sermaye düzeni açısından önemli bir olgu olan özelleştirme konusundan hareketle bir örnek verelim. Petrol-İş Sendikası Başkanı Mustafa Öztaşkın ilk bakışta oldukça sağlıklı bir karşı çıkış yapıyor: “*Ne yerli, ne yabancı, ne de melezi hiç biri Tüpraş’ı ele geçiremez.*” Muhalif bir dil üzerinden haklı bir çıkışa karşılık sermayenin en açık temsilcisi olan ve böyle olduğu için de en çok tepkimizi çeken *Referans Gazetesi* baş yazarı sermayenin organik aydını Eyüp Can, Mustafa Öztaşkın’ın yukarıdaki sözleri ile başladığı yazısına telaşla “*Durun, hemen panik yapmayın, bu sloganik sözler bana ait değil*” diyerek devam ediyor. Sermayeye *candan* bağlı Eyüp Can bu karşı çıkışının neden yapıldığını soruyor ve soruya Mustafa Öztaşkın’ın ağzından cevap veriyor: “*Türkiye toplumu, hazinesinin değerini kendisi daha iyi bilir ve bu hazinesine sahip çıkacaktır.*” Can bu cevabın “ilkokul müsamerelelerinde bile artık kullanılmayan beylik” bir cevap olduğunu belirtiyor (*Referans Gazetesi*, 17.8.2005). Eyüp Can sermayeden aldığı cesaretle yaptığı bu eleştiride ne yazık ki haklı. Gerçekleşen değişimi sermaye ve sermaye düzeninin sınıfsal özelliklerinden koparıp, sanki işçi sınıfının temsilcisi değilmişcesine sorunu *Türkiye toplumu* dolayında ele alarak *topu taca atma* bu topraklarda genel bir tutum. Sermayenin yapısal belirlemelerinden biri karşısında sermayenin organik aydını Öztaşkın’ı “Bırakın yabancı sermaye eleştirisini, “*yerli-yabancı-melezi*” diyerek düpedüz sermaye düşmanlığı yapıyor” diye suçluyor, ama sermayeye karşı muhalif bir yapı geliştirmeye çalışan Öztaşkın, sorunun nedenlerini işaret etmekten uzak bir dil kullanıyor. Böylece gerek sermaye ve gerekse bu tarz bir muhalif yaklaşım yaşamı/gerçekliği çarpıtıyor. Özellikle bizim gibi geç kapitalistleşen toplumların içinden geçtiği son otuz yıl, sermaye mekanizması ve kapitalizmin sahip olduğu potansiyellerini açığa çıkardığı yıllar olmuştur. Burada Friedrich Jameson’un *bilişsel haritalamaların parçalanması* dediği olguya referans vermek haksızlık olur. Jameson bilişsel haritalama kavramını bireyin içinde yer aldığı sosyal olanla ilişkisini ve kişinin kendini/bedenini bu ilişkide nasıl konumlandığını işaret etmek için kullanır (Jameson: 1990). Kişi kendini haritalanabilir dış dünya karşısında bilişsel olarak konumlandırmakta ya da haritalandırmakta. Ama bu haritalanabilir dünyadaki değişimler nedeniyle kişinin/bedenin bilişsel haritalamasında sorunlar çıkmıştır. Artık bilişsel haritalar parçalanmaktadır. Sermaye düzeni bilişsel haritaları parçalıyorsa, sermaye düzenine karşı olanlar bilişsel haritaları yeniden yeniden biraraya getirmeli. Bütünü yakalamak için sermayeyi haritalandırmak, günümüz için gerekli ve hatta zorunlu bir çabadır.

O zaman devam edelim. Bu parçalanma halinin temel nedenleri sermayenin genel işleyişinin ulaştığı aşama ile ilişkilidir. Özellikle Marksistler için temel sorun

sermaye kavramının hakkını vermekten geçiyor. Marksist kavramsal düzeneklerden hareketle sermayeden bahsedince, üzerinde sanki sıkıca tartışılmış ve sonuçlara varılmışçasına bir-iki cümleyle Marx'ı ve Marksistleri indirgemeci-mekanik olmakla suçlayanlara karşı sermaye kavramının ve dolayısıyla sermaye-düzeni kavramının detaylı bir şekilde ele alınması ve tanımlanması gerekiyor. Aslında bu tarz bir çaba yepyeni keşifler yapmak anlamına gelmiyor. Marx'ın çalışmalarına verdiği adları düşündüğümüzde sermaye kavramına ilişkin zengin bir tarihsel bir birikimin olduğunu kolayca söyleyebiliriz. Ama zorlu ve sorunlu olan sermayedar, sermaye ve sermaye düzeni kavramlarının Türkiye gerçeği ile ilişkilerini kuracak çalışmalara yönelmektir. Bu tür çalışmalar sadece kavramsal düzenekleri yaşanan gerçekliğe çekmek anlamına gelmeyecek, çok daha önemlisi Türkiye gibi geç kapitalistleşen toplumların kendine özgü dinamiklerinden hareketle kavramlar daha bir içerik kazarak zenginleşecek. Fakat her durumda sermayenin genel işleyişini anlayabilmek için sermayeyi haritalandırmamız gerekiyor. Sermayeyi en genel düzeyde sermaye yapan özellikleri ve bu özelliklerin oluş düzeneklerini/eğilimlerini açığa çıkarmamız gerekiyor. Sermayeyi haritalandırmak sadece sermayeyi bilmek için gerçekleştirilen bir eylemlilik değildir, haritalandırma dönüştürmenin/değiştirmenin dilini, yol ve olanaklarını bizlere sunar. Erken dönemdeki haritalarda mitolojik yaratıklar, rüzgarları, dalgaları gösterirdi. Biz de erken dönemde tonton patronlar ya da mazlum işveren ifadelerinin sermaye ve sermaye düzenini gizleyen işaretler olarak kullanıldığını söyleyeceğiz. Ama yeni isimlere ve işaretlere yani kavramsal düzeneklere yönelmemiz gerekiyor. Burada Lefebvre ile birlikte Marx'ın düşüncesinin, dünyayı bilmeye yetmediği ama bu dünyayı bilmek için zorunlu olduğunu vurgulayacağı (Lefebvre, 1996). Marx bize sermayenin haritalandırılması için bir dizi işaret (kavram-düzenek) bırakmıştır ve bu işaretleri/düzenekleri kullanarak bugünü özellikle Türkiye gerçeğini daha iyi anlayacak yeni işaretler geliştirebiliriz.

V- Genel Olarak Sermaye

Bir memleketin sanayileşmesi bir çocuğun yetiştirilmesine benzer. Sanayileşmek için belirli kademelerden geçmek zorunludur. Bazı politikacılar ve aydınlar sanayileşmeye montajla başlanmış olmasını tenkit etmektedirler. Hâlbuki Türkiye gibi bir ülke için sanayileşmenin başka bir modeli olamazdı. Bugün özel sektörümüz ağır sanayi sahalarına dahi yatırım yapmaya istekli hale gelmiştir” (Vehbi Koç, 1977c: 37).

Bugüne kadar Türkiye’de işadamları sadece *çarkı çevirmek için* çaba gösteriyorlardı. *Artık çark dönmeye başladı*. Onlar başında bulunmasa da dönebilir hale geldi (Tevfik Güngör’den aktaran Bali, 2008: 67, vurgular bana ait).

Türk iş dünyasının önde gelen isimlerinden Asım Kocabıyık kendisine yöneltilen “Siz nasıl bir şirket kurmuştunuz? Borusan beklentileriniz ölçüsünde büyüdü mü?” sorusuna “*Bizim geçmişimizde, Türkiye’nin geçmişi var*” diyerek cevap vermiştir (Kocabıyık, 2007: 78). Kocabıyık’ın cevabının yanına “her mahallede bir milyo-

ner yaratma” amacını koyduğumuzda Türkiye tarihini sermayedarın, sermaye mekanizmasının ve dahası sermaye düzeninin oluşum tarihi olarak okuyabiliriz. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, bireysel sermayenin gündelik mantığı iyi okunduğunda bizlere sistemin yapısal mantığına dair önemli ipuçları sunar. Koç bireysel gündelik mantığı ne kadar güzel ifade ediyor: “*Bir memleketin sanayileşmesi bir çocuğun yetiştirilmesine benzer.*” Sanayileşme ifadesinin yerine sermaye birikimini koyabilirsiniz. Ve çocuk artık büyüdü! Çarkları artık kendiliğinden işliyor. Sermayedarın artık çarkların başında durmasına gerek yok. Bu eğretilmeler “sermaye” gerçekliğinin zaman içinde yetkinleştiğini gösteriyor. Türkiye gibi kapitalistleşmeye daha geç başlayan toplumlarda kapitalistleşme süreci sermaye birikimi için gerekli düzeneklerin inşa edilmesi ile (çarkların oluşturulması/çevrilmesi), sermaye düzenine yerleşmesi aşaması olarak iki önemli aşamayı içeriyor. Bu iki aşamada tekil sermayenin tarihi ile genel olarak sermayenin tarihi ve Kocabıyık’ın haklı olarak işaret ettiği üzere Türkiye’nin tarihi üst üste biniyor.

Türkiye gerçeğinden hareketle sermayeyi haritalandırma çabamızın ilk uğrağı onu genellik düzeyinde (*capital in general*) analiz etmek olacak. Sermayenin kendini tanımlayan özelliklerin tarihsel süreç içinde biçimlendiği gerçeğini göz önüne almakla birlikte, sermayeyi haritalandırmak için genel olarak sermaye kavramının temel bileşenlerini yazının kısıtlarını göz önüne alarak kısaca açabiliriz. Genel olarak sermaye kavramının en yetkin dile gelişi/getirilisinin Marx tarafından gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Roman Rosdolsky’den aldığımız habere göre Marx 1862’de Kugelman’a yazdığı mektupta analizinin genel olarak sermayeden hareket ettiğini ve böylece rekabet ile kredi sistemini çalışmasının dışında bıraktığını belirtir. Rekabetin sermayenin sermaye üzerindeki eylemliliğini yani birçok sermayeyi (many capitals) içerdiğini vurgular (Rosdolsky, 1977: 41). Rosdolsky rekabet ve kredinin somut gerçekliğe ait olduğunu ve “ideal ortalamaları” işaret etmediğini söyler (Rosdolsky, 1977: 41). Çok detaya girmeden haritalama işleminde iki farklı soyutlama düzeyinden söz edebiliriz. İlki (“genel olarak sermaye”) kapitalist toplumun tarihsel ve toplumsal özelliklerini, yani sermaye birikiminin tarihsel ve toplumsal yenden üretim koşullarını en soyut düzeyde anlamamızı sağlar. Diğeri (“birçok sermaye”) ise sermaye birikiminin belirli bir andaki somut koşullarının taşıyıcı ya da duruma göre dönüştürücü unsurlarını bize verir. Son zamanlarda üzerinde sıkça tartışmalara neden olan Marx’ın genel olarak sermaye kavramını⁴ biz yukarıda yaptığımız tanımlama üzerinden ele almayı tercih ediyoruz.⁵

Genel olarak sermaye kavramı sadece ele aldığımız gerçekliği iyi aktarmamızı

4 Marx’ın *Grundrisse*’de referans aldığı genel olarak sermaye kavramını daha sonra özellikle *Kapital*’de kullanmadığı yönündeki Michael Heinrich’in (1989) argümanı, özellikle Fred Moseley (1995) ve Paul Burkett (1992) tarafından eleştirilmiştir. Fakat bu konuda temel referanslarımız konuyu daha erken bir dönemde ele alan ve fraksiyonist analizleri eleştirmek için yola çıkan Simon Clarke’ın (1978) çalışması ile tekel ve tekelci kapitalizm kavramlarını eleştiren Dick Bryan’ın (1985) çalışmasıdır. Sorunu daha sistematik olarak ele alan bir çalışma için bkz Arthur (2002), özellikle şekil 3.2.

5 Genel olarak sermaye kavramının oldukça anlamlı bir analizi ve özellikle tekelci kapitalizm kavramının eleştirisi için bkz Bryan (1985).

sağlayacak bir araç değil, tekil sermayeler ve onların bireysel çıkarlarının toplumsal olarak belirlendiğini göstermesi açısından önemli. Bir adım daha atacak olursak *tarihin belirli bir döneminde* toplumsal ilişkilerin yeni bir düzenek içinde biçimlenmesi ile ilişkilidir sermaye olgusu. Bu biçimlenmede sadece x ile y arasındaki nedensellik ilişkisi değil, birçok değişkenin birçok değişkenle kurduğu ağ tarzı ilişkiler sermaye denen olgunun varlığına neden olmuştur. İçsel olarak birbirleriyle bağlantılı hareket halindeki organik bir bütünden bahsediyoruz. Sermaye bu anlamda x ve y arasındaki tekil doğrusal tek yönlü bağlantı üzerinden değil de, emek ile sermaye ve sermaye-sermaye arası ilişkilerin emek, meta, para arasında bir dizi içsel bağlantıları dolayında analiz edilebilir.

Genel olarak sermaye, tarihin belirli bir dönemindeki toplumsal ilişki ve etkileşimin belirli bir düzenek içinde açığa çıktığı organik bütünselliğin en genel, en soyut özelliklerini bize verir. Eşzamanlı oluşan ilişkiler sonucu açığa çıkan değişim halindeki organik bütün/gerçeklik, ilişkiye taraf olanların tekil konumlarının toplamı değildir. Girişte ısrarla işaret ettiğimiz kapitalizmin ya da sermayenin kişiselleştirilmesi sorunu açısından bu çok önemlidir. Marx'ın birçok sermayenin en belirgin görünümü olan rekabet olgusu için yaptığı açıklama derdimize merhem olacak nitelikte: “Kavramsal açıdan rekabet, sermayenin içsel dinamiğinin, özünü tanımlayan yapının, çok sayıda sermayenin karşılıklı etkileşimi biçiminde belirmesi ve realize edilmesidir” (Marx, 1973: 414). Marx'ın öz olarak işaret ettiği şeyi, daha önce ifade ettiğimiz gibi, çelişkili içsel ilişkilerin oluşturduğu devingen bütünlüğün tekil üzerindeki etkisi olarak tanımlıyoruz. Rekabet ve rekabete taraf olan sermayeler, bu içsel ilişkilerin oluşturduğu düzenek dışında anlaşılabilir. Yani birçok sermayenin karşılıklı ilişki/etkileşimi, çeşitli sermaye biçimlerinin varlığına neden olabilir ama bu biçimlerin herbiri organik dinamik yapısal olanın belirleyiciliği altındadır. Burada Clarke'ın işaret ettiği gibi genel olarak sermaye kavramı bağımsız, özel, tekil sermayeleri ortadan kaldırmaz, fakat özel-tekil sermayelerin bu gerçeklik içindeki sınırlarını çizer (Clarke, 1978: 54). Bu ifadeler *fraksiyonalist* yaklaşımlar olarak tanımlayacağımız analizlerin eksikliğini gösterdiği için akıldan ayrıca tutulmalıdır.

Somutun soyutlanması, düşüncedeki somut olduğu ölçüde, bu özellikler mantıksal değil tarihseldir. Marx'ın *Grundrisse*'de işaret ettiği gibi “birçok sermayeyi onları sermaye olarak ortak kılan özellikleri açığa çıkardıktan sonra açıklamak daha iyi olacaktır” (Marx'tan aktaran Rosdolsky, 1977: 43). Bu ifade bizim için önemli. Sermayeleri sermaye yapan ortak özellikler, kapitalizmin tarihsel olarak biçimlenme sürecine baktığımızda açığa çıkan en genel özelliklerdir. Bu aşamada giriş ve yöntem bölümündeki açıklamalarımızla bağlantılı bir çıkarım yapabiliriz. Tonton ya da mazlum patronlarımız/kapitalistlerimiz tabii ki var ve önemli ama belirli sosyal ilişkilerin tanımladığı gerçeklik içinde var. Ve bir adım daha atacak olursak sermayenin sermaye olarak varlığı ancak belirli işlevlerin zaman içinde gerçekleşmesi ile mümkündür. Bu konuya döneceğiz.

Sermaye düzeni, toplumsal ilişkilerde *değişim değerinin* her geçen gün daha bir egemenliğini arttırdığı toplumdur. Bu ifadeyi biraz daha açacak olursak, ihtiyaçların karşılanması için gerçekleştirilen üretimin amacı ve mantığı tamamen değişmiştir. Üretim ihtiyaçlar için değil, değişim değeri için gerçekleştirilir. Bu basit ifade aslında toplumun baştan aşağı değişmesi anlamına gelecektir. Sanayileşme olarak tanımlanan üretimin yeni organizasyonu aynı zamanda yeni mekânlar (kent-fabrika, atölyeler) ve yeni sınıf/aktörlerin (sermayedar ve işçi) varlığına neden olmuştur. Üretimin değişim değeri için gerçekleştirilmesinin biricik nedeni “üretimin dolaysız amacı ve belirleyici dürtüsü olarak artı değer” üretilmesidir (Marx, 1997: 771-772). Sadece üretim değil ama öncelikle üretimde başlayıp bütün toplumsal ilişkilerin dönüşmesine neden olan bu yeni örgütlenmede artı-değerin kaynağı emek, *genel soyut* emektir (Marx, 2005: 45-46). Fakat analizin burada durması gerekir, değişim değerinin egemenliği üretim düzeyinde emek-sermaye çelişki/ilişkilerinin varlığına neden olduğu ölçüde, dolaşım alanında bölüşüm ve tüketimin de sermaye mantığı içinde yeniden biçimlenmesine neden olur. Üretim alanındaki ilişkiler (çelişkiler) geliştiği ölçüde, sermaye dolaşım alanında da belirleyici olur: “Toplumsal üretim koşulları arasında, sanayi sermayesinden önce görülen ve geçmişe karışan ya da can çekişmekte olan diğer sermaye türleri, yalnız ona tâbi olmakla ve işleyiş biçimleri ona uyacak biçimde değişmekle kalmayıp ancak ona dayanarak hareket etmekte ve bu temelle birlikte yaşayıp ölmekte, ayakta durmakta ya da çökmekte” (Marx, 1979: 63). Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ekonomilerde ise durum biraz daha farklı olabiliyor, sermaye birikimi sürecine giren bireysel sermayeler sadece üretken sermaye oluşumunu başlatmıyor ama sermaye ilişkilerinin yaygın olmamasından dolayı, üretken sermayeyi destekleyecek bir dizi faaliyeti de kendileri başlatıyor. Sakıp Sabancı durumu olanca netliği ile özetliyor:

1950’li, 1960’lı yıllarda, müteşebbis, sadece bir tek üretimle uğraşmıyor. O üretime bağlı birçok hizmeti de yürütmek zorunluluğunda kalıyordu (...) Çünkü o yıllarda büyük sanayiye destekleyecek yan kuruluşlar ortaya çıkmamıştı ... Hatta hizmet sektöründekiler, kamyoncusu, lokantacısı hazır değildi (...) Mesela, biz Bossa Fabrikası’nda üretimi yürütmek için, sadece tekstilcilik yapmıyorduk. Fabrikanın makinelerinin tamiri ve yedek parça ihtiyacının karşılanması için, Adana’nın en büyük torna atölyesine de sahiptik (...) Bossa’da, Adana’nın en büyük marangozhanesini kurmuştuk. Çünkü ihtiyacımız olan sandıkları yapacak bir kuruluş bulamıyorduk (...) Bossa’nın yemek servisini biz yapmak zorundaydık. Üç bin-beş bin işçiye her gün yemek çıkardığımızı göre, Adana’nın ve hatta Türkiye’nin en büyük mutfağının, lokantasının işletmecisi durumundaydık (...) Kendi ürettiğimiz malları, hammaddelerimizi, kendi kamyonlarımızla taşıdığımızdan, Adana’nın en büyük nakliyecisi, işçilerimizi otobüsle taşıdığımızdan Adana’nın en büyük otobüs işletmecisiydik (Sabancı’dan aktaran Öztürk, 2008: 70).

Bu açıklamalardan sonra “her mahallede bir milyoner yaratacağız” ifadesini aynı

zamanda her mahallede bir milyoner yaratmak için çok daha fazla işçi yaratacağız, üretken sermayenin gelişimi için gerekli dolaşım alanına ait yatırımlar yapacağız, ya da varolanları da sermaye mantığı içine çekeceğiz diye düzeltmemiz gerekiyor. Yani acımasız gaddar ya da mazlum kapitalistimizin kapitalist olması için emekle buluşması gerekiyor. Bu buluşma içiçe geçmiş bir dizi düzeneğin varlığını gerektirir. Bu düzenekler olmazsa “para” ya da “makine” gibi varlıklar tek başına sermaye olamaz:

Üretim ve geçim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değilse, para ve metalar da kendiliklerinden sermaye değildir. Bunların sermayeye dönüşmeleri gerekir. Ama bu dönüşümün kendisi ancak belli koşullar altında olabilir, yani birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin yüzyüze ve temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait emek-gücünü satınalarak, ellerindeki değerler toplamını arttırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri; öte yanda, kendi emek-güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler. ...Meta pazarındaki bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşulları sağlanmış olur (Marx, 1986: 731).

O zaman sermayeyi ilişki ama süreç içinde yapılaşan bir gerçeklik olarak ele almak zorundayız. Vehbi Koç’un ne kadar muazzam bir insan olduğuna dair övgüler yağdıranlar, Koç’un işçilerle bağlantısını sermayesi ile onlara iş yaratması tarzında kullanırlar. Yöntem yine aynı; devlet ile sermaye gibi sermayedar ile işçi de birbirine dışsal iki varolma hali olarak tanımlanıyor. Oysa sermaye (Marx bu cümleye “ne var ki, sermaye” diyerek başlar) “bir nesne değil, toplumun belli bir tarihsel oluşumuna ait bulunan belli bir toplumsal üretim ilişkisidir. Ve, bir nesnede kendisini ortaya koyarak bu şeye belirli bir toplumsal nitelik kazanıdır.” (Marx, 2006: 715). Marx’ın “bir nesnede kendisini ortaya koyarak bu şeye belirli bir toplumsal nitelik kazanıdır” ifadesi özel bir öneme sahiptir. Toplumsal nitelik kazanan bu ilişki zaman içinde “faaliyete katılanların doğa ile ve birbirleriyle olan *karşılıklı ilişkilerinin bütünü, ekonomik yapısı açısından düşünüldüğünde, toplumun ta kendisidir* (Marx, 2006: 770). Tarihin belirli bir döneminde oluşan düzenek emek-sermayedar arasında “her ne kadar karşılıklı serbest sözleşmeden doğuyormuş gibi görünürse görünsün, bu emek daima zora dayanan emek olarak kalır” (Marx, 2006: 719). Zorun kapitalist üretimin gereklerinin yerine getirilmesindeki rolü, kapitalist çalışmanın zorunlu hale getirilmesidir. Kapitalist üretimin dolayısıyla kapitalist işin dayatılması zaman içinde birikimin miktarına bağlı olarak değişik biçimler alacaktır. Ama üretimin ve çalışmanın kapitalist biçimi zamanla bizim açımızdan önemli olan üretken sermayenin toplumsal düzenek içinde egemen biçim almasına neden olacaktır. Zamanla ifadesi anlamlı çünkü zamanla ilişkiler daha bir sistematikleştikçe sadece üretimi başlatan kapitalist ile işçi sınıfının sınıf olarak sınıflaşmasına yani çelişkilerin yoğunlaşarak artmasına neden olmuyor. Kapitalist üretim yaratılan artı-değerleri üretken sermayedar için ek sermayeye dönüştürmektedir. Bunun açık anlamı daha çok ilişki demektir. Bu ilişki sermaye birikiminin ulaştığı aşama

ve sınıflar arası mücadeleye bağlı olarak ya daha çok işçi ile ilişki kurmak (işçi çalıştırırken) ya da daha çok üretim aracını üretime dahil etmek anlamına gelecektir.

Genel olarak sermayeyi işaret eden bu gelişmelerden sonra artık “De te fabula narratur” yani “bu hikâyede senin sözün ediliyor” diyebiliriz. Marx bu ifadeyi Alman okur için yani İngiliz sanayi ve tarım işçilerinin durumuna omuz silken, ya da iyimser bir biçimde Almanya’da işlerin bu kadar kötü olmadığı düşüncesiyle kendini avutanlar için söyler. Yaşanan onca şeyden sonra küçük bir değişiklikte Marx’ın bu cümlesini “bu hikâye her geçen gün daha fazla HEPİMİZİN hikâyesi oldu ve daha da olacak” şeklinde ifade edebiliriz. *Çevremizi saran metalar* ve bu metalar üzerinden krallıklarının sürdüren *tonton patronların* varlığı hikâyenin bizleri de ne kadar içerdiğinin en iyi göstergeleri olsa gerek.

Genel olarak sermaye olgusunun analizi için iki düzlem özel önem taşıyor. Bunlardan ilki, sermaye ve sermaye oluşumu için temel yapı taşları olan meta, para ve emek arasındaki derin içsel bağlantıları açığa çıkarmak, ikincisi de bu içsel bağlantılar kurulduğu ölçüde sermaye birikim mekanizmasının dinamik analizine yönelmektir. Türkiye gerçeğine ilişkin iki belirleme yapabiliriz, ilk olarak Türkiye’nin tarihi nasıl Asım Kocabıyık’ın tarihi ile ilişkili ise, aynı zamanda bu tarihin emek-meta ve para arasındaki içsel çoğul bağlantıların oluşturulduğu bir tarih olduğunu söyleyebiliriz. 1900’lerin başlarında başlayan inşa sürecini değer aktarma üzerinden üretken sermayenin egemenliğine bağlı olmayan para ve ticari sermayenin birikim süreci olarak tanımlarsak, 1950’lerin ikinci yarısından itibaren başlayan dönemi bizzat değer yaratma sürecine geçiş ve emek-meta ve para arasındaki derin içsel bağlantıların daha yoğun bir şekilde kurulduğu dönem olarak niteleyebiliriz.⁶ Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) uygulamalarına dönüp baktığımızda, *kalkınma* ve *sanayileşme* adı altında gerçekleştirilenlerin, sermaye mekanizmasının oluşumu için gerekli olan, meta, emek ve para olguları ile üretken sermaye döngüsünün/işlevinin egemen kılınması olduğunu söyleyebiliriz. Çarkların inşası Türkiye gerçeğinde oldukça hızlı gerçekleşmiştir. 1980’li yıllarla başlayan ve her birimizi reform yorgununa dönüştüren süreç ise yine sermaye mekanizmasının temel belirleyeni olan emek-sermaye ve sermaye-sermaye arası ilişkilerin sermaye mekanizmasını bir üst aşamaya taşımasıyla ilişkilidir. Sürekli tekrarlanan “katma-değeri yüksek malların üretimine geçmeliyiz” ifadesi istikrar ve reform yorgunluklarımızın temel nedenleri olmuştur. Eğer gerçekleştirilen düzenlemeleri alt alta yazıp daha sonra bunları emek, meta ve para ile ilgili olanlar diye sınıflandıracak olursak, karşımıza reformların sermaye birikimi açısından mantığı ve dolayısıyla sınıfsal karakteri açığa çıkacaktır.

Bu aşamada genel olarak sermayeden sermayelere geçebiliriz. Türkiye gerçeğinin anlaşılması açısından önemli olduğunu düşündüğümüz bir kavramsallaştırma ya da kavramsal temizlik yapmaya çalışacağız. Bu kavramsal temizlik bize sermayenin farklı soyutlama ve farklı amaçlara göre içsel yapısının daha bir anlaşılmasının olanaklarını sunacaktır.

6 Bu tarz bir çerçeveden hareketle Türkiye gerçeğini analiz eden bir çalışma için bkz Ercan ve Tuna (2006).

VI-Sermaye İşlevleri, Sermaye Biçimleri ve Sermaye Fraksiyonları

Görünür hareket, altında kesinlikle başka bir şeyin gizlenmiş olduğu bir maske anlamına gelmez. Görünür hareket, ‘görünür’ün bütünsel olarak ortaya çıktığı moleküler hareketleri ve makinesel düzenlemeleri göstermek için, deneyime kılavuzluk etmesi gereken sökümler ve parçalara ayırma noktalarını belirtir (Deleuze ve Guattari, 2000: 68).

Türkiye burjuvazisinin belirleyici bir özelliği *bütünlüğü müdür; bölünmüşlüğü mü?* Belki de en doğrusu burjuvaziyi bir bütün olarak birleştiren ortak *sınıf çıkarlarından* ve ciddi çelişkiler içeren *sınıf-içi bölünmelerden* aynı zamanda söz etmek (Boratav, 1989: 47).

Rifat Hisarcıklıoğlu, Lenin’in, “Organize olmuş küçük bir topluluk, organize olmamış kitleleri rahatlıkla yönlendirebilir” sözünü hatırlatarak, dünya daki Türk girişimcilerin tek çatı altında toplanmasını önerdi” (*Referans Gazetesi*, 6.5.2008).

Korkut Boratav oldukça anlamlı bulduğumuz bu tespitleri yaptıktan sonra “Türkiye’de sınıf çözümlemeleri çok genel ve *makro* saptamalara dayanan soyut bir yaklaşımın izini taşır” der ve devamla “temel sosyal sınıfların anatomisini yapan ayrıntılı araştırmalara yönelmenin zamanının” geldiğini belirtir. Aradan geçen on yıla rağmen bu alanda yapılmış yeni çalışmalardan söz etmemiz ne yazık ki olası değil.⁷ Aynı şekilde sorulan soru, yani sermayedarları tanımlayan bütünlüğü müdür yoksa bölünmüşlüğü müdür sorusu, önemli olmasına karşın orta yerde duruyor. Evet hem bütünlüğü hem de bölünmüşlüğü önemli, ama her ikisini birden içeren bir analiz çerçevesi geliştirmemiz gerekiyor.⁸ Bu çalışmanın amacı da bu gerekliliğe bir nebze olsun katkıda bulunmak. Bu sorunun çözülmesi için soyutlama düzeyine bağlı olarak üç farklı düzeyde üç farklı kavramlaştırmadan hareket edeceğiz. Bu kavramlardan ilki genel olarak sermaye mantığı içinde yer alan *sermayenin işlevleri* kavramı, ikincisi sermayenin toplumsal pratikte en somut olarak açığa çıktığı *sermaye biçimleri* kavramı, ve son olarak sürecin özneleri olarak sermayedarların aktif varolma çabalarını içeren *sermaye fraksiyonu* kavramıdır. Farklı soyutlama düzeylerinde çalışan bu kavramsal düzeneğin temel belirleyeni sermayenin genel işlevleridir. Sermayenin genel işlevleri ancak genel olarak sermaye kavramından hareketle anlaşılabilir. Genel olarak sermayeyi açıklarken, sermayenin sermaye olabilmesi için emek-meta ve para biçimleri arasında bir dizi içsel bağlantının kurulması gerektiğini açıklamıştık. İçsel bağlantılar zaman içinde gerçekleştiği oranda sermaye var olabilir. Marx *Kapital-II*’de sermayenin sermaye olabilmesi için üç farklı aşamadan geçmesi, üç farklı işlev alması gerektiğini detaylı bir şekilde açık-

7 Boratav çalışmasında sermaye içi farklılaşmaları analiz eden ve kanımca hala ampirik açıdan en önemli çalışma olan İlhan Tekeli ve diğerleri (1981) ile Mustafa .Sönmez’in (1992) çalışmalarını örnek olarak gösterir. Bu çalışmalara eklenecek bir diğer çalışma Mustafa Şen’in (1985) çalışmasıdır.

8 Kapitalizmin zuhur ettiği dönemde dile getirilen en önemli vurgulardan biri, kapitalizmi “ayrılmaz çağı” olarak tanımlamaktır. Kendisini önceleyen toplumsal yapıda varolan birliklikleri parçalayan ayıran yeni toplumsal düzenek, varolanı parçalara ayırıp kendi mantığı içinde kodluyor. Bu işleyişin kavramsal açıklanması için bkz Uchida (1988: 8-64).

lar. Sermayenin genel işleyişi için zorunlu olan bu döngüleri biz *sermayenin işlevleri* olarak adlandıralım.

Para sermaye ile başlayan sürecin devamında, üretimi gerçekleştirmek üzere satın alınan üretim araçları ve emek-gücü, üretken sermayeye dönüşür. Bu aşamada sistemin temel belirleyeni olan emek-sermaye ilişkisi ve diğer girdilerin sağlanması sürecinde de ilk elden sermaye-sermaye ilişkisi kurulmuş olur. Bu işleyişi *biçimsel dönüşüm* olarak kavramlaştırılabilir. Biçimsel dönüşüm değerlendirme sürecini, yeni değerlerin yanında artık-değerin yaratıldığı dolaysız üretim sürecini başlatır. Üretim sonucunda yeni bir değer, yeni bir meta açığa çıkar. Bu aşamayı ise değerlendirme süreci olarak tanımlarız. Ve son aşama yaratılan değerlerin realizasyonu yani metanın paraya dönüşmesidir. Realizasyon artık-değer yüklü metaların, paraya dönüşmesi anlamına gelir. Bir üretim ve realizasyon sonucunda açığa çıkan artık-değerin, para sermaye biçiminde yeniden üretken sermayeye dönüşmesi sermayenin genişleyerek yeniden üretimine neden olur. Üretim ve realizasyon süreci aynı zamanda sermaye oluşumu ve birikim sürecidir. Sermayenin toplam döngüsü aynı zamanda kapitalizmin kurucu ögesi olan değer yaratılma ve yaratılan değerın yeniden değer yaratmak üzere döngüye aktarılma yani sermayenin değerlendirme sürecidir (Marx, 1992). *Kısaca sermayenin toplam döngüsüne ilişkin olan sermayenin işlevleri sermayenin sermaye olması için gerekli ve hatta zorunludur.* Bu zorunluluğu Marx açık bir şekilde dile getirmiştir: “bireysel sermayelerin devreleri içiçe girer, birbirlerini öngörür ve zorunlu kılar, ve salt ördükleri bu ağ içerisinde toplam toplumsal sermayenin hareketini meydana getirirler” (Marx, 1992: 316). Bu işlevlerden biri yerine gelmediğinde sermaye birikimi gerçekleşmez, yani kriz denen olgu ile karşılaşırız. Yani *sermayenin işlevleri* soyutlama düzeyi yüksek ve ‘genel olarak sermaye’ kategorisi içinde ele alınması gereken bir kategoridir.

Sadece Türkiye değil hemen hemen tüm dünya da sermayenin bu işlevleri yanlış bir şekilde farklı çıkarılara sahip ve birbirini dışlayan *sermayenin fraksiyonları* dolayında ele alınıyor. Üretken sermaye ile para sermaye (finans sermaye deniyor), bazen de üretken sermaye ile ticari sermaye birbirini dışlayan somut çıkar oluşumları olarak tanımlanıyor. Türkiye’de solun bilinçli olmazsa bile dolaylı bir şekilde etkilendiği/beslendiği *Monthly Review Okulu*’ndan, son zamanlarda sıkça kullanılan Neo-Gramscici analizlere kadar bu tarz fraksiyonalist bir ayrımın belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan meslekten iktisatçı ama Marxist iktisatçıların *üretken sermayenin* peygamberi olarak tanımlanan Keynes’in analizleri ile garip bir eklemlenme içinde olduğunu daha önceki çalışmalarımızda da ifade etmiştik.⁹ Bu garip eklemlenmede hiç kuşkusuz geç kapitalistleşen toplumlarda belirleyici olan üçüncü dünyacılık-kalkınmacılık kritik bir öneme sahiptir. Sermayenin fraksiyonları kavramlaştırması kapitalizmin analizi için oldukça önemlidir, fakat fraksiyonalist yaklaşımların sermayenin işlevlerini fraksiyon olarak göstermele-

9 Bu tarz çalışmaları teorik düzeyde ele alan bir çalışma için bkz. Ercan (2002), bu tarz analizlerin politik çıkarımlarının eleştirisi için bkz. Ercan ve Oğuz (2007).

ri sorunludur. Sorun sermaye, sermayedar ve sermaye düzeni arasındaki içsel bağlantıların kurulmamasından kaynaklanıyor. Sermayedarları somut olarak yaptıkları işlere bağlı olarak üretken ve finansal biçiminde ayırma tabi tutmak, ya da piyasada fiyat üzerindeki denetim güçlerine bağlı olarak tekelci ve tekelci olmayan biçiminde sınıflandırmak, ya da ulusal ve uluslararası aktivitelere göre ayırmak kapitalizmi anlamamızı önleyen analiz tarzlarıdır. Oldukça tanıdık olan bu tarz analizler, sermaye derken en somut biçimi olan işletmeden, işletmenin bazı somut özelliklerinden hareket etmektedir. Bu somut özellikler yerli-yabancı, tekelci-küçük üretici, üretken-finansal gibi ikilikler üzerinden bir dilin yaratılmasına neden oluyor. Bu dilde belirleyici olan her zaman için somut tekil sermaye/firma ile tekil sermaye/firmanın dolaşım alanındaki etkinlikleri oluyor. Bu etkinlik ise sonuçta üretim sürecinde yaratılan artı-değerin bölüşüm sürecinde sermayeler arası ilişkiler üzerinden tanımlanıyor. Ve bu ayırım/dil sadece yaşanan gerçekliği bir bütün olarak algılamadan bizleri alıkoymuyor, ama çok daha önemlisi politik hareketlerin de rotasını belirliyor. Bu tarz problemleri bir ele alış için güzel bir örnek: “Eğer tüketecekleri mallar küçük bir azınlık tarafından üretiliyorsa ve bunların fiyatları maliyetlerinin çok üstünde ise, yani tekil fiyatlarıyla satılıyorsa, halkımız bu azınlık tarafından sömürülüyor demektir” (TİB, 1975: 7). *Tekelci Sermaye ile İçişçe* başlıklı kitap, tekelci kapitalizm kavramından etkilenerek özde neo-klasik iktisadın temel mantığından yani fiyat mekanizması ve pazar üzerinden bir sömürü kavramı tanımlaması yapıyor. Sömürü kavramı tekelci sermayelerin piyasa merkezli güçleri üzerinden tanımlanırken, tekelci kapitalizm olgusu da metropol denen erken kapitalist ülkeler yani tamamen dışsal etkiler üzerinden analiz edilir:

Dünya kapitalizminin gelişimi sırasında metropol niteliğindeki ülkelerde üretimin serbest rekabet kapitalizmi koşullarından tekelci kapitalizm koşullarına geçmesi, temelde metropollerin kendi iç dinamikleri tarafından belirlenen doğal ve kaçınılmaz bir gelişimdir. Buna karşılık kapitalizmin bu tekelci yapısı, emperyalist sömürü tarafından geri bırakılan ülkelerde serbest rekabet kapitalizmi süresini izlemeden, doğrudan doğruya ve emperyalist sömürünün belirlediği biçimlerde ortaya çıkmıştır... Dolayısıyla tüm geri bırakılmış ülkelerde dünya finans kapitali ile bütünleşmiş bulunan yerli kapital, temelde tıpkı ileri kapitalist ülkelerdeki KAPİTAL gibi, TEKELCİ KAPİTAL'dir (Özko, 1970: 15).¹⁰

Bu tarz sorunlu yaklaşımlardan kurtulmanın biricik yolu, yukarıda işaret ettiğimiz üzere genel olarak sermayeden hareket etmektir. Sermayenin işlevleri soyutlama düzeyi yüksek bir kavramsal düzenek iken, sermayenin fraksiyonları am-

10 Bu çalışma süreci üzerinde çalışılması gereken önemli bir konuyu açığa çıkarmıştır. Türkiye'de sıkça kullanılan tekelci kapitalizm kavramının eleştirilmesine yönelik çalışmaların yapılması gerekiyor.

pirik somut gözlemlere ait kavramsallaştırmalardır.¹¹ Aslında fraksiyonalist yaklaşımlar, sonuçta komiser Cemil'e teorik temeller hazırlamanın ötesine geçmiyor. Bu durumda kapitalistlerin içinde biçimlendiği gerçekliği (sermaye ve sermaye düzeni) işaret etmeyen farksiyonalist yaklaşımlar, iyi polis-kötü polis gibi iyi kapitalist yani Sakıp Sabancı'nın ifadesi ile "sosyal oğlu sosyal" kapitalist ile para-finansal yani Cemil'in kahramanca kavga ettiği kapitalist arasında ayrımlara yöneliyor.

Sermayeyi haritalandırma çabamızda, genel olarak sermayenin olmazsa olmazı olan sermayenin işlevleri ile sermayenin fraksiyonları arasında bir ayırım yapacağız. Sermaye işlevleri, genel olarak birbirini dışlamayan ve zaman içinde aralarındaki içsel bağlantıların yoğunlaşarak artması ile sermaye düzeninin egemenliğini kuran bir kavramsallaştırma değildir. Genel olarak sermaye ve sermayenin toplam döngüsü açısından üretken sermayede gözlemlenen sorunlar, para sermaye döngüsü ya da ticari sermaye döngüsünde bazı farklılaşmalarla aşılabilir. Genel olarak sermaye açısından bu düzenlemeler birbirini dışlayan kavramsal düzenekler değil, sermayenin genel mantığının gerekleri olarak analiz edilebilir. Sermaye işlevleri bizim gibi geç kapitalistleşen ülkelerdeki sermaye birikim sürecini anlamamızı kolaylaştırır.¹² Geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye birikim süreci aynı zamanda sermayenin toplam sosyal döngüsünün oluşum sürecidir. Genel olarak sermaye oluşumu için sermayenin işlevlerinin gelişmesi zorunluluğu, geç kapitalist ülkelerde sermayenin toplam sosyal döngüsünde *içselleştirme ve uluslararasılaşma olarak tanımladığımız mekanizmalarını* gelişmesine neden olacaktır. İçselleştirme ve uluslararasılaşma mekanizmaları, aynı zamanda sermayenin sermaye olması için gerekli işlevleri daha önce gerçekleştiren erken kapitalist ülkeler ile sürece daha geç eklenen ve bizim geç kapitalistleşen ülke olarak tanımladığımız ülkeler arasında kavramsal bir farklılığı da açığa çıkaracaktır.¹³ Sermayenin toplam sosyal döngüsünün üretken sermaye açısından temel bileşenleri olan tüketim malları üretimini ifade eden Departman-II ile üretim mallarının üretimini işaret eden Departman-I arasında içsel bütünlüğü sağlayan ilişkilerin eşzamanlı oluşumu erken kapitalist ülkelere özgüdür. Bu özellik aynı zamanda erken kapitalist ülkelerin geç kapitalistleşen toplumlara yönelmeleri ve onların verili düzeneklerini dönüştürmelerine neden

11 Epistemik hata olarak tanımlanacak bu düzeyler arası dil uyumsuzluğunun en açık dile gelişi Neo-Gramscici okul ya da Amsterdam Düzenlemeci Okul diye adlandırılan okulun çalışmalarında gözlemlenebilir. Bu tarz ele alışın yetkin ilk örneği için bkz van der Pijl (1979 ve 1998); bu tarzı İngiltere örneğine uygulayan bir çalışma için bkz Overbeek (1990). Overbeek Hickel'den hareket ederek sermaye fraksiyonlarını kapitalist bütüncülleştirilmiş (aggregates) çıkarlar üzerinden tanımlar. Sermaye fraksiyonlarının çıkarları ise birikim sürecindeki sermaye işlevleri ile bağlantılıdır. (Overbeek, 1993: 3). Fraksiyonalist yaklaşımın erken dönem eleştirisi için bkz Clarke (1978); daha sonra farklı bir açıdan eleştirisi için bkz Bonefeld vd. (1994) ve ampirik verilerle daha detaylı eleştirileri için bkz Burnham (1991/1997/ 2002).

12 Sermaye işlevleri kavramını operasyonel hale getiren bir çalışma için bkz Palloix (1975), bu kavram üzerinden Türkiye'de kapitalizm ya da sermayenin evreleri için Ercan (2002).

13 *Geç kapitalistleşme* kavramı çevre ve merkez, gelişmiş-geri bırakılmış gibi kavramsallaştırmalara karşı geliştirilmiştir, kavramı diğerlerinden ayıran temel özelliği çevre ülkelerde kapitalizmin/sanayileşmenin imkânsızlığını dile getiren kalkınmacı, üçüncü dünyacı anlayışlara karşı geç kapitalistleşen ülkelerle erken kapitalistleşen ülkeler arasındaki farklılığın nitel bir farklılık değil, nicel yani birikime ilişkin bir farklılık olduğunu göstermektedir. Kavramın geliştirilmesinde ilk kaynaklar için bkz Kay (1975) ve Weeks (1977).

olur. Geç kapitalistleşen toplumların eşitsiz ilişkiye girdiği/girmek zorunda kaldığı bu dinamik süreç, sermayenin temel işlevlerinin zaman içinde eşitsiz biçimlenmesine neden olur. Özellikle de üretken sermaye için gerekli olan Departman-I ile Departman-II arasındaki ilişkinin zamana yayılması özel bir öneme sahiptir ve ayrıca incelemeyi gerektirir.¹⁴ Bu kavramsal düzeneği açığa çıkaracak en önemli olgu, Türkiye gibi ülkelerde kapitalistleşme sürecinin sürekli olarak sermaye, ama döviz biçiminde sermayeye ihtiyaç duymasındır. Yani üretken sermaye oluşumu için daha az sermaye gerektiren dayanıksız tüketim malları üretimi ile sürecin başlaması ve birikimin her aşamasında daha fazla nitelikli girdi yani Departman-I mallarına ihtiyaç duyulmasıdır. Genel olarak geç kapitalist toplumlarda bu zorunluluğun doğal sonucu döviz biçiminde sermaye ihtiyacının sürekli olarak artış göstermesidir. Sermayenin temel eğilimi olan birikim zorunluluğu, aynı zamanda üretken sermaye oluşumu için bir dizi *içselleştirme ve uluslararasılaşma mekanizmasını* açığa çıkaracaktır. Zaman içinde farklılaşan bu mekanizmaların temel belirleyeni dünya ölçeğinde devam eden sermayenin toplam işlevine ihtiyaç dolayında eklenmemidir. Örnek olarak üretken sermaye oluşumunun henüz başlarında dünya piyasasına geleneksel tarım ürünleri dolayında, kapitalist olmayan ürünlerin ticareti ile eklenme belirleyici iken, zaman içinde doğrudan yabancı sermaye ve para sermayenin içselleştirilmesi yani ülkeye bu sermayelerin çekilmesi önem kazanacaktır. Bülent Eczacıbaşı *Capital* Dergisi için yaptığı bir konuşmada *içselleştirme ve uluslararasılaşma* olgusunu kendi deneyiminden hareketle açıklıyor:

Yabancı ortaklıkta bizim için özellikle iki koşul çok önemli. Birincisi, bizim ulaşamadığımız pazarlara ihracat olanaklarımızı artırmak olabilir. İkincisi, yüksek teknolojiye erişimde kolaylıklar sağlayabilir. Bir örnek de verebilirim; İpek Kağıt'taki ortağımız Georgia-Pacific, bu saydığım 2 koşulu da sağlamıştır. Bu ortaklık, İpek Kağıt'ın ihracatını önemli noktalara, yalnız başımıza erişemeyeceğimiz düzeye getirdi. İkincisi, kağıt sanayii gibi büyük yatırım ve ileri teknoloji isteyen bir alanda bizi dünya devleri arasına soktu ve İpek Kağıt Avrupa'nın 3 büyük tesisi arasına girmiş oldu (Eczacıbaşı, 2002: 56).

Sermaye birikimini ve kapitalistleşme sürecini, yerli-yabancı ya da üretken-finansal sermaye üzerinden yapılan ayrımlar yerine, birikim ve sermayenin genel işlevlerinin oluşumunu sağlayan içselleştirme ve uluslararasılaşma mekanizmaları üzerinden analiz etmemiz gerekiyor. Bu tarz bir kavramlaştırma Türkiye'de yaşanan süreci anlamada egemen olan gelenekselleşmiş açıklamaların yarattığı sorunları aşmamıza olanak sağlar. Ama sermaye fraksiyonları kavramının anlaşılır olması için *sermaye biçimleri* diye tanımladığım bir kavramı daha gündemimize almamız gerekiyor.

Sermayenin işlevleri sermayeyi en genel ve soyut düzeyde tanımlarken, sermaye kendisini işletme düzeyinde farklı somut biçimlerde gösterir. Deleuze ve

14 Bu yöndeki bir çaba için bkz Ercan, Karakaş ve Tanyılmaz (2008).

Guattari'den alıntılıdığımız “görünür hareket, altında kesinlikle başka bir şeyin gizlenmiş olduğu bir maske anlamına gelmez” ifadesi analizimiz için önemli. Tekil sermayeler (işletmeler), sermaye birikim mekanizmasının statik olarak anlaşılması için *söküm ve parçalara ayırma noktalarını* bizlere verir. Somutun zenginliğini içinde barındıran statik bir gerçeklik olarak sermaye biçimlerinden bahsediyorum. Türkiye'deki tüm işletmelerin bir fotoğrafını çeksek ve sonra bu fotoğrafa ait değişkenleri belirli özellikleri dolayında sınıflandırsak, her bir sınıflandırma sadece sermayenin farklı biçimlerini ele vermeyecek, ama genel olarak sermayenin ele alınan toplumda nasıl yapılandığına dair önemli açılımlar sağlayacaktır. Statik karşılaştırma yöntemi ile iki farklı tarih arasında kesit analizi yaparak Türkiye'de sermaye birikimi üzerine oldukça önemli ipuçları bulabiliriz.¹⁵ Sermaye birikiminin dinamik yönünü, yani sermaye düzeninin güncel koşullarda güç/iktidar ilişkileri üzerindeki etkisini açığa çıkarmak için ise *sermaye fraksiyonları* kavramına başvurabiliriz. Sermayenin genel işleyişinin en soyut ifadesi olan sermayenin işlevleri zaman içinde daha etkin bir hale gelirken, zamanın belirli bir kesitinde (uğrak) sermaye ile sermayedarlar arasındaki içsel bağlantılar kendini somut düzeyde açığa çıkarır. Kapitalizm muazzam bir meta birikimi üzerinde yükseliyorsa, meta birikimi de zaman içinde tüzel kişilik kazanmış işletmeler aracılığı ile gerçekleşir. Diğer yandan üretilen ve dolaşım alanına aktarılan metalar (yukarıda işaret ettiğimiz gibi Departman-I ve Departman-II'de üretilen metalar) kendi içinde oldukça farklılık gösterdiği gibi, aynı zamanda meta üretimi sermaye birikiminin hız ve yoğunluğuna göre zaman içinde farklılaşır. Kapitalizmin en fetiş biçimi olan metaların üretilmesi de oldukça farklı biçimlerde gerçekleşir. Belirli bir zaman kesiti ve daha da önemlisi zaman içinde metaların üretilme biçimleri üzerine yapılacak çalışmalar oldukça önemli ipuçları verecektir. Betimsel düzeyde somutun zenginliğini açığa çıkaracak *sermaye biçimleri* üzerine birçok araştırma olduğu söylenebilir. Ama eksik olan sermayenin bu biçimlerinin betimlenmesinin sermayenin genellik düzeyinde tanımlayan özellikleri ile birleştirilmesidir.

Tablo-1'de gerçekleştirdiğimiz sermaye biçimleri sınıflandırması, sermaye işlevleri ile sermaye fraksiyonları ve dahası Türkiye'de sınıfsal mücadelenin somut ve olası biçimlerini açığa çıkartacak bir çerçeve sunabilir. Ama bu çerçeveyi yer ve zaman kısıtı nedeniyle bu çalışma sınırları içinde ele alıp incelememiz olası değil. Fakat uzun erimli bir çaba olarak sermaye biçimleri sınıflandırması ile sınıflandırmanın işlev ve fraksiyonlar arasındaki içsel bağlantılarını açığa çıkartacak detaylı çalışmaların yapılması gerekiyor.¹⁶ Çalışmanın sınırlarını aştığımız için sadece sermaye büyüklüğünden hareketle küçük ölçekli sermaye işletmelerinin bu tarz bir analizden hareketle nasıl ele alınacağını göstermek anlamlı olacak.

15 Bu tarz bir analizin ilk ifadesi için bkz. Ercan, Karakaya ve Tanyılmaz (2008).

16 Bu çalışma bir kitap çalışmasının öncülü olduğu için makale ile kitap formatı arasına sıkışan bir psikoloji ile yazıldığından bu bölüm bu gerilimi içinde taşıyor.

Tablo-1: Sermayeyi Haritalandırmak

I-Sermaye İşlevleri (Genel Olarak Sermaye)	II-Sermaye Biçimleri (Somut Durum-İşletmeler)	III-Sermaye Fraksiyonları (Verili Duruma Müdahale, Güç-İktidar İlişkileri)	IV- Egemen Sermaye Fraksiyonları
Üretken Sermaye	a-Sermaye Büyüklüğüne Göre i) Büyük Sermaye (Holding) ii) Küçük ve Orta Sermaye iii) Mikro sermayeler		
	b-Pazara Göre i) Uluslararası sermayeler ii) Uluslararasılaşmış ulusal sermayeler iii)Ulusal sermayeler iv)Yerel sermayeler	TÜSİAD MUSİAD TUSKON ASKON	TÜSİAD TOBB
Ticari Sermaye	c-Sermaye İşlevlerine Göre i) Üretken sermaye ii) Para sermaye (Banka /Borsa / Sigorta) iii)Ticari sermaye	TOBB TESK YASED	YASED
Para Sermaye	d-Sektörel Farklılıklar-I i) Endüstri ii) Tarım ii) Hizmet	TİM TİSK MESS	
	e- Sektörel Farklılıklar-II i) Hammade ii) Ara Malı iii) Sermaye Malı	TÜRKONFED SEDEF	
	f- Sektörel Farklılıklar-III i) Ölçek ekonomileri ii) Alan ekonomileri	GÜNSİAD	
	g-Birikim Sürecine Girişine Göre i) Erken birikimciler ii) Geç birikimciler		

Türkiye’de sermaye geçişini analiz ederken belki de en zorlu alanlardan biri küçük, orta ve mikro işletmeler diye tanımlanan işletmelerin analiz edilmesidir.¹⁷ Türkiye’de işletmelerin yapısı bir küçük üretici denizi olarak tanımlanabilir. Ama bu tespit o kadar genel ve sorunludur ki. İlk elden bu işletmelerin önemli bir kısmı, tari-

17 Ne yazık ki küçük üreticiliğin yapısal kaynakları ile Türkiye’ye özgü dinamikleri arasında sağlıklı bir çalışma bulmak oldukça zor, bu tarz bir çalışmanın kapitalizmin yeni dinamikleriyle bağlantısını kuran oldukça anlamlı bir çalışma için bkz. Harrison (1997).

hi pre-kapitalist topluma uzanan esnaf ve zanaatkârları içermektedir. Dönüşüm halindeki bu sınıf ve işletmeler dikkate alınacak sayıdadır. Diğer yandan yükselen ve önemli olduğu söylenen küçük üreticileri tanımlarken birbirine karşıt iki düşünce öne çıkıyor: Anadolu Kaplanları mı Keçileri mi? DPT'nin hazırladığı Rapor'da işaret edildiği üzere "Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 2000 yılı değerlendirmelerine göre (1-150 işçi çalıştıran işletmeler KOBİ kabul edildiğinde) imalat sanayiinde toplam 208.183 KOBİ faaliyet göstermekte ve bu işletmelerde 922.715 kişi istihdam edilmektedir. KOBİ'ler tüm imalat sanayii işletmelerinin % 99,2.sini oluşturmakta ve bu sektördeki istihdamın % 55,65'ini karşılamaktadır." Yine DPT Raporu'na başvuracak olursak "TESK bünyesinde faaliyet gösteren 12 adet mesleki federasyon, 82 adet esnaf ve sanatkârlar odalar birliği ve 3.475 adet esnaf ve sanatkâr odası şeklinde örgütlenmiş olup, 31 Ocak 2003 tarihi itibarıyla esnaf ve sanatkârlar sicili kayıtlarına göre 2.761.513 adet işletme bulunmaktadır" (DPT, 2004: 8).

Dönüşüm halinde olan bu kesimin zaman içinde başka biçimlere dönüşeceğini söylemek olası. Örnek olarak 1999-2003 arasındaki beş yılda bakkal sayısı 150 binden 125 bine gerilerken, 2004-2008 arasında 60 bin bakkal daha kepenk indirmiştir. Toplamda, işyerini kapatan esnaf ve sanatkâr sayısı, 2006 yılında 106 bin, 2007'de 119 bin, 2008'in ilk beş ayında 51 bin civarındadır. (Uras'tan aktaran Öztürk, 2008).

Diğer yandan Türkiye'de özellikle son zamanlarda "küçük güzeldir" sloganı üzerinden bir güzelleme yapıldığını söylememiz gerekiyor. Bu güzellemeyi eleştirmek gerekir, ama böyle bir eleştiri öncelikle söz konusu güzellemenin işaret ettiği sürecin gerçek olduğunu kabul etmekten geçiyor. Yani küçük üreticilik ister Anadolu Kaplanları isterse zor koşullarda ayakta kalıp birikim yaptıkları için Anadolu Keçileri¹⁸ olarak tanımlansın, son zamanlarda sistemin yapısal mantığı açısından işlevi ve konumu değişmiştir. Bu değişimin en önemli ama en az ifade edilen yönü, Türkiye'de kapitalizmin ve dolayısıyla sermaye birikiminin Anadolu *mekanına saçılmasıdır*. Saçılma, sermayenin sosyalizasyonu yani sermaye ilişkilerinin yayılıp derinleşmesi anlamına gelmektedir. İbrahim Gündoğdu'nun bu sayıdaki yazısında Swyngeedouw'dan hareketle işaret ettiği "Binlerce atomistik aktörün hareketlendirdiği moleküler sermaye hareketleri, karmaşık ve içiçe geçmiş bağlantı ve düğüm noktalarından oluşan rizomatik coğrafi konumlar üretmektedir" ifadesi anlamlı ve önemlidir. Rizomatik coğrafi konumlar üreten dinamikler nelerdir? Bu soruya verilecek cevap "Anadolu sermayesi" olarak adlandırılan, bizim sınıflandırmamıza göre ise "sonradan birikim sürecine giren, alan ekonomilerinde yer alan ve uluslararası piyasa ile eklemlenen işletmeler" olarak tanımlanabilecek sermaye biçimlerinin gelişimini anlamamızı da kolaylaştıracaktır.

Saçılma durumu yukarıda işaret ettiğimiz sembolik/anlam dünyaları açısından da önemlidir. Bir İtalyan atasözünün işaret ettiği gibi "herkesin patron, herkesin kendisinin efendisi" olduğu bir ideolojik-kültürel ortamdan geçiyoruz. Sermaye

18 Sevgili arkadaşım Mehmet Türkay'la USİAD üzerine bir çalışma için konuştuğumuz USİAD başkanı, ne zaman Anadolu Kaplanı desek ısrarla "ne kaplanı onlar zor koşullarda gelişmeye çalışan keçilerdir" diye bizi düzeltiyordu.

toplumsal düzeneklere sızıp egemenliğini artırdığı oranda patronlar artık girişimci olarak önem kazanıyor. TOBB başkanı Rıfat Hisarcıklıoğlu “Yılda 110 bin girişimci yaratmak zorundayız” derken, Milli Eğitim Bakanı “şimdiye kadar vatandaş yetiştirdik, artık girişimci yetiştirmemiz gerekir” diye açıklamalarda bulunuyor (Hisarcıklıoğlu, 2002: 94).¹⁹ Anlam dünyasında serpilip gelişen ve geliştirilen girişimcilik olgusunun en önemli belirleyenlerden biri de saçılmadır. Bu süreç, agresif birikim biçimi ve farklı emek kullanım tarzlarını da devreye sokacaktır. Ama her durumda saçılma olgusunun, sermayenin en genel ve en temel özelliği olan *birikim zorunluluğu* ile ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu zorunluluk, Türkiye gerçeğinde özellikle 1979’la birlikte ara ve sanayi malı üretimi için gerekli döviz biçiminde sermaye ihtiyacının açığa çıkması ile yakından ilişkilidir.²⁰ Döviz kazandırıcı her türlü etkinliğin desteklenmesi, daha önce yerel pazar için üretim yapan küçük ya da mikro işletmeleri uluslararası pazara yöneltmiştir. 1980’li yıllarda işaret edilen ihracata yönelik sermaye stratejisi, ticari sermayenin uluslararasılaşmasına ama döviz biçiminde sermayenin de içselleştirilmesine neden olmuştur. Bu içselleştirme ve uluslararasılaşma mekanizmalarını hızlandıran bir diğer önemli değişken, erken kapitalistleşen ülke sermayelerinin 1971’den itibaren kriz sürecine girmesidir. Özellikle üretim alanında yoğunlaşan sermayeler sermayenin organik birleşeninin artışına karşı üretim sürecini yeniden biçimlendirme yolu ile toplam sermaye içinde değişmez sermayenin oranını azaltacak bir dizi yola başvurmuşlardır. *Uluslararası altsözleşme ilişkileri* bu yollardan birisidir. Bu yol geç kapitalist ülkelerde sermayenin sosyalizasyonunu hızlandırmıştır. Bu aynı zamanda geç birikimciler ya da alan ekonomilerine yönelik işletmelerin gelişmesine yol açan en önemli etken olmuştur. Aşırı birikimin gerçekleştiği mekânlarda açığa çıkan *merkezileşme, yoğunlaşma ve değersizleşme* süreci *krizle* birleşerek aşırı biriken sermayelerin mekânsal (relokalizasyon)²¹ ve zamansal (kredi mekanizması) kısıtı aşma yönündeki etkinliklerini hızlandırmıştır. Bu dinamikler ise, geç kapitalistleşen ülkelerde sermayenin saçılması olgusuna ivme kazandırmıştır. Küçük-orta boy işletmelerin gelişmesini tetikleyen diğer bir eğilim ise Anadolu topraklarında holding biçiminde örgütlenen büyük sermaye gruplarının geçirdiği dönüşümler olmuştur. Özellikle de artan döviz ihtiyacına paralel olarak geliştirilen ihracata yönelik teşvik sistemleri, bu büyük sermayeleri ihracata yöneltmiştir. Ticari sermayenin uluslararasılaşması anlamına gelen ve Türkiye’nin birikim sürecinde görece en zayıf halka olan bu alanda güç kazanmanın yollarından biri büyük ölçekli işletmelerin girdiler için küçük ölçekli işletmelerle bir dizi ilişkiye girmesi olmuştur. Dünya ölçeğinde aşırı biriken sermaye ile bizim gibi geç kapitalistleşen ülkelerde yeni birikim koşullarının keşişmesi kü-

19 Girişimciliğin Vatan, Millet ve Sakarya için ne kadar önemli olduğuna ilişkin Dilek Çetindamar’ın (2002) TÜSİAD’a hazırladığı çalışmasına da ayrıca bakılabilir.

20 Türkiye’de sermaye birikiminin kapitalizme ilişkin yapısal bir belirleyeni olarak döviz biçiminde sermaye ihtiyacı için bkz Ercan (2004) ve bu olgunun tarihsel bir süreç içinde önemi için bkz. Öztürk (2007).

21 Bu konuda erken dönem ama günümüz gerçekliğini anlamada hala anlamlı olan bir çalışma için bkz. Fröbel, F., Heinrichs, J. and O. Kreye (1980).

kçük üreticileri öne çıkarmıştır. Bu öne çıkış sadece küçük üreticilerden daha fazla söz edilmesi anlamında değildir, küçük işletme denen biçimlerin sermaye birikim sürecinde hızla yol alması anlamındadır. Radikal Gazetesi için Hale Tüzün'ün hazırladığı *Yıldızı Yükselenler* yazı dizisinde ele alınan Kiler grubu iyi bir örnektir. Yazının Kiler grubuna ayrılan kısmı manidar: “Bitlisli ‘bakkal amca’nın sermayesiyle kurulan Kiler, artık büyük oyuncularla yarışıyor.” Yazı şöyle devam ediyor: Bitlisli Kiler ailesinin bu şehirde küçük bir bakkal dükkânıyla başlayan serüveni, bu yıl 37 mağaza açarak büyüme hedefi koyan bir yolda devam ediyor. Bir kardeşlerini iktidar partisi milletvekili olarak Meclis’e yollayan Kilerler, bu yıl sadece perakendede 700 milyon YTL ciro hedeflerken inşaat ve enerjide de büyümelerini sürdürüyor” (Tüzün, 2007). Bu kısa alıntı sermaye birikiminin rizomatik oluşunu işaret ederken, aynı zamanda belirli bir birikime ulaşan sermayelerin yeni sektörlerle yöneldiğini ve daha da önemlisi yukarıda işaret ettiğimiz iktidar alanlarından, büyük harfle işaret ettiğimiz İktidara yüzünü çevirdiğini gösteriyor. Diğer yandan yine birikim sürecinin Anadolu’ya saçılması ile ulusal ve uluslararası düzeyde alt-sözleşme ilişkilerine girilmesi, belirli bir ürünün üretimi için gerekli tüm girdileri işletmeye içselleştirerek ölçek ekonomilerine yönelmenin her zaman geçerli olmadığını göstermesi açısından anlamlı ve önemli. Burada detaylandırmamak bile bu olgusal gelişme tekeli kapitalizm gibi bir dönemlendirme yapmanın da sorunlu olduğunu açığa çıkarıyor. Sermaye büyüklüğü üzerinden göstermeye çalıştığımız bu somut dinamikler aslında sermaye işlevlerinin gelişiminin zorunlu sonuçları olduğu gibi, sermayenin Anadolu’ya yayılması ise sermayenin toplam döngüsü ve onun içsel bileşenlerinin daha bir güçlenmesi ve daha bir kristalize olması anlamına geliyor. Anadolu’ya saçılma ya da Anadolu’da sermaye birikimi ve aktörlerinin gelişimini süreklilik arz eden bir küçük ölçekli işletme/sermaye üzerinden ele almak ise anlamsız, çünkü bunlar arasında bazıları hızla önemli bir sermaye birikimi yapıyorlar. Bu konuda önemli bir veriyi Capital Dergisinin hazırladığı *Türkiye’nin Holding Haritası* kitapçığında da görmemiz mümkün. Kitapçıkta son yedi yılda (1987-2002) Türkiye’deki holdinglerin sayısınının 428’den 628’e çıktığı belirtiliyor. Bölgelere göre Marmara (340’tan 448’e) ve İç Anadolu (77’den 105’e) holdinglerin en çok kurulduğu iki bölge. Güneydoğu Anadolu bölgesinde bile sayı 2’den 9’a çıkmış (Capital, 2002). Anadolu geçisinden kaplına dönüşen Sanko Holding’in tekstil sektöründen enerji ve inşaat sektörüne geçmesi, sermayenin yoğunlaşması sonucunda açığa çıkan birikimin değersizleşmemesi için yeni alanlara yönelme zorunluluğunu gösteriyor. Ne demişti Sanko Holding Başkanı A. Konuk: “Gözümüz açıldı.” Gözü açan sadece bilinçlenme değil, elde değerlendirilmesi gereken sermayenin birikmesidir. Sermayenin daha güçlenmesi ve kristalize olması, sermayeler arası ilişkilerin yerel-ulusal ve uluslararası ölçekte yoğunlaşarak artmasına neden olduğu ölçüde, sınıf içi uzlaşma ve çelişkileri de yine farklı ölçeklerde (yerel-ulusal-uluslararası) ve farklı alanlarda (faiz, döviz kuru, teşvikler, vergiler ve benzeri) artırıyor. Serma-

yeler arasındaki ilişki ve çelişkileri *geniş anlamda işbölümü*, sermayenin emek üzerindeki sınıfsal egemenliğinin açığa çıktığı ilişkiyi ise *dar anlamda işbölümü* olarak tanımlıyoruz. Bu iki farklı işbölümünden hareketle, sermaye biçimlerinin her birinde emek-sermaye arasındaki ilişkinin yaşanma tarzının farklı olacağını söyleyebiliriz. Bu çalışmanın konusunu sadece sermayeye ayırdığımız için bu alana girmeyeceğiz, ama sadece yanlış anlamaları önlemek için sermayelerin birbiri karşısındaki konumunu açığa çıkaran sermaye biçimleri analizinin sadece sermayeler arası mücadeleler üzerinden anlaşılamayacağını belirtmekle yetinelim.

Sermayeyi haritalandırmada önemli olan sermaye biçimlerinin detaylı analizini yapacak yerimiz olmasa da şunu kesinlikle söylememiz gerekiyor. Dünyanın on yedinci büyük ekonomisi olan Türkiye kapitalizmini tanımlayan önemli bir diğer özellik de sermaye düzeneğinde az sayıda sermaye grubunun muazzam boyutlara varan sermaye birikimine sahip olmasıdır. Türkiye’de büyük sermaye ile küçük sermaye arasındaki farklılığı göstermek açısından, büyük sermayeyi temsil eden TÜSİAD’ın 576 üyesi ile 2007 sonu itibarıyla 1300’ün üzerinde şirkete sahip olduğunu ve şirketler tarafından gerçekleştirilen satış hacminin 156,1 milyar doları bulunduğunu belirtmek ilk elde yeterli olsa gerek. Bu satış hacmi 68,7 milyar dolarlık bir katma değere karşılık gelmektedir. Yani Türkiye’de yaratılan toplam katma değer %37,6’sını 576 üye gerçekleştirmektedir. (www.tusiad.org.tr). Bu 576 üyeyi bir de aile üyeleri biçiminde sınıflandırarak kendi içinde en güçlüleri bir araya getirecek olursak²² Mustafa Sönmez’in KIRK HARAMİLER ifadesini haklı çıkaran bir tablo ile karşılaşırız (Sönmez, 1987). Sermayenin emek-sermaye arasındaki ilişkilerinin sonuçlarından biri olan sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi eğiliminin en belirgin ifadesi olan bu az sayıda harami, sahip oldukları sermaye-servet ve güç donanımını sürekli olarak artırmaktalar. Bu konuda anlamlı bir veri ilk 500’e giriş için gerekli cironun zaman içinde muazzam artış göstermesidir. *Capital*’in araştırmasına göre 1997’de ilk 500’e girmek için 13,5 milyon dolarlık bir ciro gerekirken bu oran kısa zaman diliminde yani 2006 yılında 65,9 milyon dolara yükselmiştir (*Capital*, 2007: 59).

500 büyük içinde adı geçen işletmeleri holdingler/aileler olarak yeniden tarayıp analiz etsek az sayıda harami çıkar ifadesini aslında detaylandırmamız gerekiyor.²³ Türkiye’de sermaye birikimi ile güçlenen az sayıda sermaye grubu, sermaye birikim sürecine erken bir dönemde girmeleriyle ilişkili olarak birçok sektörde etkinlik göstermişlerdir. Bir ahtapot gibi ülkeye yayılan bu holdingler, zamanla sermayenin farklı işlevlerini kendi içlerinde toplamışlar ve daha da önemlisi sermaye düzeninin gelişmesine paralel olarak fiyat ve diğer mekanizmalarla diğer sermayeler üzerinde de belirleyici olmuşlardır. Oldukça erken bir tarihte (1967 yılında) *Business Week* dergisi Koç Holding’i *üçüncü sektör* olarak tanımlayacaktır. Yazıda “bir endüstri imparatorluğu kurmuş olan Vehbi Koç” anlatılıyor; yazının bir yerinde

22 Bu tarz bir çalışma için bkz Ercan (1997).

23 Az sayıda büyük sermaye grubu/haraminin detaylı bilgisi için bkz Öztürk (2008).

ise şu anlamlı ifade kullanılıyor: “44 sına ve ticari şirketle ilişkisi bulunan Koç, Türkiye iş hayatının en ilerde gelen simasıdır. Kendisine Türk ekonomisinin üçüncü sektörü adı verilmektedir: Devlet sektörü, Özel sektör ve Koç Sektörü” (*Business Week*’ten aktaran Koç Topluluğu’nun çıkardığı *Bizden Haberler*, 1967: 8). Bu ifade zamanla değişmiş, *Turkishtime* Dergisi’nin ifadesi ile *100 Milyar Dolar Ciro lu Koç Cumhuriyeti*’ne dönüşmüştür. Aynı dergi “Hayatın Her Aşaması İçin Bir Koç Ürünü Var” başlığını kullanacaktır ve devamlı her ailenin Koç’a ne kadar harcamaya yapacağını bildirir (*Turkishtime*, 2005). Koç Cumhuriyeti sermayenin mantığına uygun bir şekilde birikimin ulaştığı aşamaya bağlı olarak küresel bir aktör olmaya doğru yol aldıklarını belirtir ve bu belirlemenin sonuçları şöyle ifade edilir:

Koç Holding değişimleri ve potansiyel gelişmeleri doğru okuyarak büyüme stratejilerini yeniden çizerek global çalkantıya rağmen hızına artırdı. 2007’yi finansal ve operasyonel açıdan başarılı sonuçlarla kapatan Koç, hızlı gelişen ekonomilerde dünyaya meydan okuyan 100 şirket arasına girdi. Koç Holding Yönetim Kurulu Başkanı Mustafa Koç, topluluğun değişimleri öngörüp yönlendirebilme özelliği ile dünyaca ünlü global firma sıralamalarında yer almasının, dünya üzerindeki güçlü konumlarının bir göstergesi olduğunu söyledi (*Referans Gazetesi*, 2008).

Sermaye birikiminde alınan yol aynı zamanda yatırım alanlarının değişmesine ve daha yoğun sermaye gerektiren sektörlerle yönelime neden olmuştur. Bu anlamda erken gelenlerle sonradan gelenler arasında sektörel anlamda bir görev değişimi yaşanmakta. Bu konuda baba yadigârı Migros’un el değiştirmesi, ya da Sanko Holding’in doğayı tahrip edecek enerji yatırımlarına yönelmesi, sermaye biçimleri olarak sektörel değişikliklerin üzerinde daha fazla durulmasını gerekli kılacaktır. Sermaye birikimine paralel olarak daha üretken yatırımlara yönelme ya da son zamanlarda sıkça ifade edilen “yüksek katma değer yaratan sektörlerle” yönelme, Türkiye’de kapitalizmin görece artı-değere yönelmesinin temel belirleyenlerinden biridir. Bu tarz bir yöneliş için ilk elden nitelikli ithal girdi kullanıldığını ve ama bu çözümün genel olarak döviz kısıtı altındaki birikim için sorun yarattığını yaşayarak gördük. Bu yüzden “içsel ikamesine dayalı” bir sanayileşme ve buna bağlı olarak da KOBİ’ler yani saçılmanın ürünü olan sermayeler önem kazanmaya başlamıştır.²⁴ Birikim artan ölçüde uluslararası pazara yönelmiş ve bu yönelimin gerekleri hızla talep edilmeye başlanmıştır. Sonuçta holding olarak örgütlenen bu sermayeler Türkiye’nin tepesinde boza pişirmekteler. Anadolu’ya “Jet” gibi saçılan agresif sermaye birikimini, Kırk Haramilerle birlikte düşündüğümüzde pek de sevimli olmayan varoluşları ile sermayeyi haritalandırma işlevini ilk elden inşa etmiş oluruz.

Sermayenin en soyut işleyişi yani genel olarak sermaye ile sermayenin belirli bir anda en somut dışı vurumu yani birçok sermaye verili durumu gösteriyor. Verili durumun bilgisine sahip olmak çok önemli ama sermaye ve sermaye düzeni yukarıda

24 Burada küçük ve orta boy işletmelerin nihai ürün üreten işletmelere nitelikli-ara sanayi malı üretmesinin desteklenmesidir.

da işaret ettiğimiz gibi güç/iktidar ilişkilerini de içerir. Genel olarak sermaye, gelişiminin her aşamasında aslında tekil sermayelerin etkileri ile biçimlenir. Tekil sermayelerin etkisi özellikle Koç Holding gibi sermayenin tümel mantığını içselleştiren işletmeler için başka tür örgütlenmeleri gerektirmeyecek kadar güçlü olabilir. Ancak genel olarak sermaye içinde ortak nesnel özelliklere sahip tekil sermayeler kendi çıkarlarını koruyabilmek için genellikle örgütlenmeye yönelirler, yani *kendileri için sınıf* olurlar. Tekil sermayeler ağırlıklı olarak üretim sürecinde yaratılan değerler üzerinde söz sahibi olsalar da, genel olarak sermayenin taşıyıcıları oldukları ölçüde, sermayenin biçimsel dönüşümü, gerçek dönüşümü ve realizasyonu aşamalarının her birinde konjonktüre göre ortak nesnellikler dolayında gerçeklik üzerinde etkili olmaya çabalarlar. Biz sermaye birikim sürecinde ortak nesnel koşullara sahip olan sermayelerin bir araya gelerek verili gerçekliği etkilemeye yönelik bu çabalarını *sermaye fraksiyonu* olarak tanımlayacağız. Bu tanım Clarke'in Poulantzas'ı eleştirmek için kullandığı burjuva sosyologlarının çıkar grupları analizine bizi yaklaştırmaktadır.²⁵ Clarke, haksız yere Poulantzas'ın sorunu sadece bölüşüm alanında analiz ettiğini belirtir. Oysa Poulantzas'daki sorun, bölüşüm alanından yola çıkması değil, Neo-Gramscici analizlerde olduğu gibi sermaye fraksiyonlarını daha çok sermayenin işlevleri üzerinden tanımlamasıdır. Bizim için ise sermaye fraksiyonları, genel olarak sermayenin işleyişi ve bu işleyişin belirli tekil sermayelerde kişiselleşmesinin belirli bir konjonktüründe *sermayenin örgütlü güce dönüşmesi* ile ortaya çıkar. *Örgütlü güç olarak, yani kendisi için sınıf olarak sermaye fraksiyonları* tamamen sınıf mücadelesi ve içinde buldukları toplumun kendine özgü koşulları ile sermayenin en temel eğilimlerinin çoğul eklenmesinde biçimlenecektir.

Türkiye'nin son dönem gerçekliği üzerinden sermayenin fraksiyonları hakkında sınırlı birkaç açıklama yapabiliriz. Belki ilk gözlem sermaye biçimi olarak sonradan gelenler dediğimiz sermayelerin, kendi çıkarları etrafında örgütlenme çabalarıdır. Türkiye'nin dört bir yanında sermaye örgütlerinin sayısında önemli bir artış olduğunu söyleyebiliriz. İnternet ortamında herhangi bir arama motoruna “işadamları derneği, sendikası, federasyonu, konfederasyonu” kelimelerini yazarak sorgulamaya kalktığınızda karşınıza inanılmayacak sayıda sermayeyi temsil eden dernek, sendika ve federasyonun çıktığını göreceksiniz. Milliyet Gazetesi'nde geçenlerde çıkan bir haber sermayeyi temsil eden sermaye örgütlerinin çokluğunu mizahi bir dille aktarıyordu. Haberin başlığı “9 ASİAD, 7 KASİAD, 5 SİSİAD, 3 ÇASİAD var”:

Türkiye'de sanayici ve işadamlarını bir araya getiren dernekler, kendilerine isim bulma konusunda sınıfta kaldı. Tam sayıları bilinmeyen ancak yüzlerce olduğu tahmin edilen ‘sanayici ve işadamları dernekleri’ Türkiye'deki faal 76 bin 941 dernek arasında önemli bir yere sahip. Ancak bu önemli iş örgütlerinin çoğu birbiriyle aynı kısaltmaları kullanıyor. Bu durum da başta

25 Clarke'in eleştirilerini detaylı vermek için burada yerimiz yok, ama oldukça etkili olan ve bizim yukarıda geliştirmeye çalıştığımız kavramsal düzenekler açısından haklı ve haksız yanları olan bu eleştiriler için bkz. Clarke (1978). Poulantzas'ın sermaye fraksiyonu kavramlaştırması için bkz. Poulantzas (1974) ve (1978).

fuar ve toplantılar olmak üzere iş hayatında karışıklıklara neden oluyor. Dokuz birden ASİAD kısaltmasını kullanan Afşin, Ağrı, Aksekili, Alaşehir, Amasyalı, Aydın, Ayvalık, Avrasya ve Ankara Sanayici ve İşadamları Derneği (ASİAD) bu konudaki rekoru elinde bulunduruyor. ASİAD'ı, yedisi de KASİAD kısaltmasını kullanan Karadeniz, Karabük, Kocaeli Aktif, Kahramanmaraş, Ankara Kazan, Karşıyaka ve Kars Sanayici ve İşadamları Derneği (KASİAD) takip ediyor (Arman, 2007).

Haberde SİSİAD, ERSİAD, BİRSİAD kısaltmalarını eşzamanlı kullanmanın yarattığı karışıklık da aktarılıyor. Hiç kuşkusuz bizim için sorun, bireysel sermayelerin kurduğu örgütlerin kısaltmalarının yarattığı karmaşa değil, Türkiye'nin dört bir yanına saçılan sermayeyi temsil eden örgütlerin varlığındaki artıştır. Bu karmaşa Türkiye'de kapitalizmin saçılarak gelişen birikiminin aktörlerinin kendi çıkarlarını kollama çabaları ya da sınıf bilinçlerinin gelişmesi olarak okunabilir.

Sermaye açısından bu ülkenin abileri/sahipleri var, ya da organize olmuş sermaye fraksiyonları var. Sermayenin oldukça farklı çıkarları için bir araya gelen sermaye fraksiyonları yukarıdaki tabloda kısaca aktarıldı. Ama abilerden bahsediyorsak sermayenin tarihsel gelişmesinde açığa çıkan ve bugün egemen hale gelen üç önemli fraksiyonun temsilcilerini işaret etmek burada anlamlı olacak. Bunlar uluslararasılaşan ve uluslararası sermayeyi içselleştiren sermaye fraksiyonlarını temsil eden TÜSİAD, TOBB ve YASED'dir. Hiç kuşkusuz TİSK genel olarak sermayenin çıkarlarını emeğe karşı korumak için kılıç kuşanmış bir örgüt olarak özel bir öneme sahiptir. Ama sermaye birikimi sürecinde her zaman TİSK'in taleplerinde olduğu gibi uzlaşma değil, çatışma ve çelişki içindeki sermaye fraksiyonlarından söz etmemiz olasıdır. Bu çatışma ve çelişkiler özellikle dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikimi mekanizmasına eklenme sürecinde sermaye fraksiyonlarını temsil eden örgütlerin de önemli değişimler geçirmesine neden olacaktır. Tüm bu değişimleri açıklamak olası değil ama ilk elden şunu ifade etmek gerekir. Sermaye fraksiyonları genel olarak verili gerçeklik üzerinde müdahalede bulunma potansiyellerini artırmak, yani iktidar elde etmek isterler. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi burada söz konusu olan hem çoğul anlamda iktidarlarını, hem de merkezi siyasal İKTİDAR üzerinde etkili olmak anlamında iktidarlarını artırmaktır.

Türkiye gerçeğinde sermaye fraksiyonları için bir-iki örnek vermek anlamlı olabilir. İlk örnek sermaye biçimleri içinden iki konuma ilişkin. 18.2.2001 tarihli *Akit* gazetesinde çıkan "Koç'a İsyân" adlı haber, holding biçimde örgütlenen ve uluslararası pazara yönelen sermaye fraksiyonları ile ulusal pazara yönelen görece orta büyüklükte sermaye fraksiyonları arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemli: 2001 krizi sonrası *Akit* gazetesinde çıkan "Koç'a İsyân" başlıklı haberde (18.2.2001) Rahmi Koç'un "Suyun altında nefesini uzun süre tutanlar yaşar" şeklindeki sözlerine karşılık ATO Başkanı Sinan Aygün'ün cevabı "Bizim sırtımızda oksijen tüple- rimiz ayaklarımızda yüzgeçlerimiz yok. Biz küçük tüccarlarız" olmuştur. Küçük ve orta ölçekli sermayenin çıkarları üzerinden örgütlenen ATO, holding biçiminde ör-

gütlenen banka sahibi büyük sermayelerin çıkarlarını temsil eden TÜSİAD'ı eleştirirken, genellikle siyasi iktidarın TÜSİAD'a verdiği destekleri eleştirir. 2001 krizi sonrasında İstanbul Yaklaşımı altında IMF'den TÜSİAD'a verilen desteği şu şekilde eleştirir: "Hükümet ise tercihini bir kez daha zenginler kulübünün lehine kullanmıştır. Esnaf, küçük sanayici yine üvey evlat muamelesi görüyordu. Ama artık tahammül sınırı çoktan geçilmişti" (Aygün, 2004: 89).

Küçük, orta boy sermaye gruplarını temsil eden yapılar her zaman TÜSİAD ile, TÜSİAD'ın varoluşu ile kavgalı olmuşlardır. Ama devam eden bu kavgada TOBB'un değişimi özel bir öneme sahiptir. Öncelikle ulusal pazar için üretim yapan küçük ve orta boy işletmeleri temsil eden TOBB, 1980'li yıllarda başlayan dünya ölçeğinde devam eden sermayenin toplam döngüsü ile bütünleşme politikalarının sonucu olarak kendi içinde farklılaşmaya başlamıştır. Birikime yeni giren ve birikimde hızla yol alan ama çok daha önemlisi ihracat yönelimli etkinlikleri artan üyeleri dolayında TOBB kendi içinde hiyerarşik bir farklılaşma sürecini yaşamıştır. Dış dünyaya daha fazla açıldıkça ve üye sayısı arttıkça TOBB, iktidar ama İKTİDAR üzerinde çok daha etkili olmaya başlamış; ve egemen fraksiyonlardan biri haline gelmiştir. TOBB Başkanı bir konuşmasında "Her ülkede muhabatımız var, özel sektörün dış işleri bakanlığıyız" diyerek güçlerinin ulaştığı aşamayı göstermiştir (Hisarcıklıoğlu, 2007). TOBB'un dünya ölçeğinde örgütlenmesinden (76 ülkede iş konseyi ile faaliyet sürdürüyor) aldığı güç ile şu ifadeyi kullanabilmektedir: "*Türkiye'nin sanayi stratejisi yok, ekonomiye bir MGK lazım.*" Ulusal-kalkınmacı yaklaşımların kulağı çınlasın. Anadolu'da sermayenin saçılımı ile güçlenen TOBB ve MÜSİAD'a karşı TÜSİAD'ın en önemli çıkışı ise, daha önce çok fazla ilgilenmediği Anadolu sermayesine yönelmek olmuştur. TÜSİAD'ın 17 Ekim 1997'de 1.ŞİAD zirvesi ile başlattığı atak, TÜRKONFED ve SEDEF örgütlenmeleri ile biçimlenmiştir. Bu konudaki haber anlamlıdır: "TÜSİAD'ın (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) öncülüğünde biraraya gelen ve ilk zirvesini Ekim 1997'de İstanbul'da yapan Türkiye ŞİAD (Sanayici ve İşadamları) Platformu, konfederasyon çatısı altında yeniden örgütleniyor. Üç aya kadar tamamlanması öngörülen çalışmaya göre, bölgesel bazda üç ayrı federasyon kurulacak. Sektörel Dernekler Platformu'nun da katılımıyla birlikte toplam federasyon sayısı 4 olacak" (Karataş, 2003).

TOBB ile TÜSİAD arasındaki çatışmanın artarak devam etmesi beklenebilir. Çatışmanın açığa çıktığı alanlardan biri de AB üyeliğidir. Bu konuda her geçen gün daha da güçlenen TOBB "iş aleminin temsilcisiyim" diye sert bir açıklama yapmıştır:

TOBB'un Türk iş dünyasının tepe örgütü olduğunu belirten Rifat Hisarcıklıoğlu, "TÜSİAD'ın da DEİK'in de YASED'in de temsilcisi benim. Türk iş dünyasının çatı örgütü TOBB'dur. Derneklerle iç içe çalışıyoruz. Dernekler de gereklidir. Aramızda hiçbir sorun da yoktur. Büyük küçük hepsi bizim üyemizdir. Bunlar bizim kazanımlarımız, zenginliğimizdir. Derneklerin varlığından rahatsız değiliz. Şimdiye kadar bir sıkıntı yaşamadık. TÜSİAD, Ekonomik Sosyal Konseye benim kontenjanımdan giriyor" dedi (*Zaman Gazetesi*, 2004).

Türkiye’de sermaye fraksiyonlarının açığa çıktığı önemli alanlardan biri de “ucuz döviz kuru” politikalarıdır. Bir konuşmasında Türkiye Tekstil İşverenleri Sendikası başkanı Halit Narin “*Bizi ithalatla eziyorlar TOBB niye susuyor*” diye çığlık çığlığa bir açıklamada bulunur (Milliyet, 2007). Yukarıda farklı yönleriyle açıkladığımız geç kapitalistleşen Türkiye gerçeğinin fraksiyonlar açısından en fazla açığa çıktığı alan nitelikli girdiye duyulan ihtiyaçtır. Sermaye birikiminde yol alan sermaye gruplarının örgütlerinin yüksek faiz (içeriye döviz biçiminde sermaye girişi) ve değerli TL politikası (dışarıdan nitelikli girdi ithalatının gerçekleşmesi) üzerindeki ısrarı, ve bu ısrarın siyasal iktidarda karşılık bulması, ulusal pazara yönelen küçük sermaye grupları, ihracatçıları ve dolayısıyla onların örgütlerini çileden çıkartır. Bu çileden çıkmanın belgesi basına öfkeli bir ifade ile yansır: “*Ekonomik terör var.*” Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) Başkanı Oğuz Satıcı, değerli TL ve yüksek faiz politikasının ülkemizin kanını, iliğini sömürdüğünü ve bir tür ekonomik terör ortamı yarattığını düşündüklerini belirten açıklamalar yapar. “Kur lobisi” diye adlandırılan sermaye kesimlerine karşı kimler mi bir araya gelir: TİM Başkanı Oğuz Satıcı, ihracatçı birlikleri, TİSK, Hak-İş, MÜSİAD, TUSKON, TÜGİK, TURSAB, TÜGİAD, UND, TÜMMER, İSEDEF, TTSD.

Sermaye fraksiyonları arasında açığa çıkan bu çatışma sermayenin candan organik aydını Eyüp Can’ın canını sıkır ve köşesinde “*Faiz lobisi mi, kur lobisi mi?*” başlıklı bir yazı yazar:

Anayasa, YÖK, türban gibi tartışmalı konularda taraflar siyasi kılıçlarını çekerken, ‘yüksek reel faiz, aşırı değerli YTL, düşük kur, düşük enflasyon’ denkleminde ekonomik kılıçlar çekiliyor. Türkiye sadece siyasette değil ekonomide de ikiye bölünmüş durumda. Tıpkı ‘laik-İslamcı’ tartışması gibi, iş dünyasını tam orta yerinden bölen bir kamplaşma var. Bir kesim karşı tarafı ‘kur lobisi’ olarak suçluyor, diğeri ise ‘faiz lobisi.’ İlk bakışta kamplaşma finans kesimi ile reel sektör arasında gözüküyor. Faiz lobisini ‘bankacılar’, kur lobisini ise ‘ihracatçılar’ temsil ediyor. İhracatçılar faizleri düşürmekte isteksiz davranan Merkez Bankası’na faiz lobisinin adamı muamelesi çekiyor, finans kesimi ise sürekli kur eleştirisi ile gündeme gelen Türkiye İhracatçılar Meclisi’ni kur üzerinden kolay para kazanmakla suçluyor (Can, 2007).

Değerlenmiş TL ve yüksek faiz oranları Türkiye’de sermayenin ulaştığı aşamayı işaret etmesi açısından oldukça önemli; önemli olduğu için de sermaye fraksiyonları arasındaki kavga burada devam etmektedir. Türkiye’nin 2001 krizi ile içine girdiği konumdan bazı sermayelerin ama özellikle egemen fraksiyonlara üye tekil sermayelerin güçlenerek çıkmalarının arkasında sınıfsal bir politika olarak değerli döviz ve yüksek faiz oranı yatmaktadır. Bu politikalar bize tekil sermayenin çıkarının hiç bir zaman genel ortak ya da ulusal çıkarla örtüşmediğini göstermesi açısından da özel bir öneme sahiptir (Bryan, 1987/1992 ve 1995). “Nitelikli katma değer üreten sektörlerde yoğunlaşmalıyız” ifadesi ile örtüşen rekabet ve rekabet için verimlilik ve etkinliğin artırılması vurgusu 2001 krizini izleyen dönemlerde politik müda-

haleler ile hızla gündeme alınmıştır. Bu dönem politikaların belirlenmesinde etkili ve yetkili olan Devlet Bakanı Kemal Derviş TOBB'un 57. Genel Kurulunda yaptığı konuşmasında "Devlet sahayı düzeltmeli, siz de gol atmalısınız" diyerek durumu özetlemiştir. Bu ifade sadece uygulanacak politikaları değil egemen sermaye fraksiyonları ile devlet arasındaki ilişkileri göstermesi açısından özel öneme sahiptir.²⁶

Sermaye fraksiyonları arasındaki tüm bu uzlaşmaz çelişkilere rağmen Türkiye gerçeğinden hareketle siyasal ve toplumsal düzeyde egemen fraksiyonların varlığından söz edebiliriz. Egemen fraksiyonların hangi sermaye grupları olduğunu gösterecek en önemli olgusal kaynak son yıllarda kurulan "Türkiye Yatırım Danışma Konseyi" (YDK) ve Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu'dur.²⁷ Bu iki yeni oluşum kuruluşundan itibaren Türkiye'de sermayenin dünya ölçeğindeki işleyişle entegre olmasının hızı ve bu sürecin sınıfsal mimarlarını açığa çıkaracak özelliklere sahiptir. YDK Yatırım Danışma Konseyi'nin ilk toplantısı 2004 yılında gerçekleşmiştir. Toplantıya katılanlardan TOBB, TÜSİAD ve YASED'i sermayenin egemen fraksiyonları olarak tanımlayabiliriz. Tabii ki siyasal iktidarın temsilcileri de bu toplantıda yer almıştır. Recep Tayyip Erdoğan'ın başkanlık ettiği bu toplantıya, Devlet Bakanı Ali Babacan ve Maliye Bakanı Kemal Unakıtan siyasal iktidarı temsilen katılırken, sermaye fraksiyonlarını temsilen TOBB, TÜSİAD, YASED ve TİM başkanları; ve tabiki ulusötesi şirketler (Arcelor, BNP Paribas, Citigroup, Fiat, Ford, Hyundai, ISCAR, Lafarge, Merloni Elettrodomestici, Metro, Nestle, Newmont Mining, Nortel Networks, Nunza B.V., Pirelli, Rio Tinto Plc, Siemens, Toyota, Unilever) ile AB, IMF ile DB temsilcileri katılmıştır. Yani sermaye fraksiyonları kendi nesnel çıkarlarına yönelik uygulamalarının genel çerçevesini oluşturup siyasal iktidara bildirmekte; siyasal iktidar ise istenenleri gerçekleştirerek sahayı egemen fraksiyonun üyelerine gol atmaları için hazırlamakta. Burada yer ve zaman kısıtı dolayısıyla detaylandıramadık ama, egemen sermaye fraksiyonlarının uluslararasılaşmış yerel sermayeler ile uluslararası sermayeler arasında gerçekleşen ittifaklar üzerinden yeniden biçimlendiğini söyleyebiliriz.

VII-Sonuç: Türkiye Geçici Bir Yıldız mı, Yeni Doğan Bir Kaplan mı?

"Bursa'da havlucu Recebe, Karabük fabrikasında tesviyeci Hasana düşman, fakir-köylü Hatçe kadına, ırgat Süleymana düşman, sana düşman, bana düşman, düşünen insana düşman" (Nazım Hikmet; *Piraye İçin Yazılmış Saat 21 Şiirleri-1945*).

TÜSİAD ile Koç Üniversitesi'nin ortaklaşa hazırladıkları konferansta Ziya Öniş ve İsmail Emre Bayram, sunuşlarının başlığı ile Türkiye'nin geçici bir yıldız mı yok-

26 Sermaye fraksiyonları ile siyasal iktidar arasındaki ilişkilerin detaylı bir dökümü için bkz Oğuz (2008), ihale yasası örneğinde sermaye fraksiyonlarının ölçek farklılığı ve siyasal iktidar üzerindeki etkileri için bkz Ercan ve Oğuz (2006).

27 YDK ve YÖİİK Türkiye'de sermaye birikimini, sermaye fraksiyonları ile siyasal süreçler arasındaki değişen ilişkileri göstermek açısından oldukça önemli olmasına rağmen bu yönde Özdek'in (2007) çalışması dışında bir çalışma bulmak olası değil.

sa yeni doğan uzun ömürlü bir kaplan mı olduğu sorusuna cevap arıyorlar. Yazarları bu soruya yönelten 2001 krizi sonrası gerçekleşen başarılı transformasyon sürecidir. Merak edilen ve aranan cevap ise bu başarının sürekli olup olmayacağıdır (Öniş ve Bayram, 2008). Evet, gerçekten de görece istikrarlı bir süreç içinde yüksek büyüme oranları yakalanmış, ülkeye giren yabancı doğrudan sermaye yatırımları son 80 yılın toplamına ulaşacak miktarlara ulaşmış, ihracat önemli ölçüde artmış, büyük ölçekli özelleştirmeler sorunsuz gerçekleştirilmiş ve çok daha önemlisi ara-sanayi malı üretiminde olumlu gelişmeler sağlanmıştır. Peki, bu olumlu gelişmeler nasıl süreklilik arz edebilir? Yazarlarımız sermayeyi temsil eden örgütlerin çalışmalarında dile getirilen mikro-reformların hızla sorunsuz yerine getirilmesini sürekliliğin temel şartı olarak koyuyorlar. Bilim insanın gerçekliğe egemen sınıf gözüyle baktığında kör ve sağır olduğunu gösteren ilginç bir çalışma. Sermaye-dışı kesimlerin yaşadığı onca şeyi görmeyip yaşananları başarı olarak görmek ve göstermek, dahası başarıların artarak devam etmesi için yapılması gerekenleri işaret etmek bizim işimiz değil, bizim için yazarların sorduğu sorunun sorulma zamanı ve işaret ettiği gerçeklik önemli. Yukarıda ısrarla işaret ettiğimiz kavramsal düzenek için belirleyici öneme sahip olan bir *yapı-îçi değişim döneminden* geçiyoruz. Bu sürecin niteliğini açıklayacak en önemli vurguyu Vehbi Koç'un "bir memleketin sanayileşmesi bir çocuğun yetiştirilmesine benzer" açıklamasından hareketle yapabiliriz. *Çocuk artık büyüdü*. Çocuk için "kendi çöplüğü" de yeterli olmamaya başladı. Ne demiş Eczacıbaşı: "Bir süre öncesine kadar her horoz kendi çöplüğünde öter anlayışı vardı. Bu anlayış içinde Türkiye sınırları içinde bir yere sahip olmanız yeterliydi. Şimdi bu dalgadan sonra sadece Türkiye'deki marka, Türkiye'deki piyasa payı, yetmeyecek. Oyunun kuralı değişiyor. Eğer siz Japonya Tokyo'da, New York'ta, satılabilecek özelliklere sahip bir ürün üretmiyorsanız yarış kaybediyorsunuz demektir." (Eczacıbaşı'ndan aktaran Denizkurdu, 2007). *Çarklar artık dönmeye başladı*. Tekfen Holding başkanının ifadesi ile "fırsatlar arttı, hızlı büyüme dönemine" girildi (Capital, 2007). Dünya kapitalizminin parçası olan sermayeler için sadece ulusal pazar dışında yeni manevra alanları (üretim, ticaret ve para sermaye için) doğmuyor, çok daha önemlisi ülke içindeki olanakları kullanmak için yaptıkları uluslararası ittifaklarla üretken, ticari ya da para sermaye donanımları da hızla artıyor. Artan olanaklar, sadece üretim sürecinde emeğin daha fazla sömürülmesine yol açmakla kalmıyor, aynı zamanda aşırı biriken ya da hızla birikim yapmak isteyen sermayeler için yeni alanların metalaştırılması anlamına geliyor. Eğitim, sağlık ve su bunlardan birkaçı. Sermaye oldukça farklı ölçeklerde hareket etme yeteneği kazandı. Uluslararasından ulusa ve yerele, yerelden ulus ve uluslararasına, ulusaldan yerel ve uluslararasına doğru eşzamanlı bir şebeke içinde hareket eder oldu. Sonuçta, hikaye HEPİMİZİN hikayesi oldu. Marx'ın emek süreci için kullandığı "gerçek boyunduruk" artık tüm toplumsal yaşamı boyunduruk altına alacak bir düzeye ulaştı. Purolu göbekli, insanları sömüren patronlar, gazete ve TV'ler kanalıyla her gün evlerimize giren tanıdık, cefalı, vefalı insanlara dönüştüler, dönüştürüldüler. Ama bu güler yüzlü harami ya da jet hızına sahip patronlar sadece sermaye dışı sınıflarla çatışmala-

rını değil kendi içlerinde de Marx'ın ifadesi ile kardeşler arası katli hızlandırdılar. Yapısal kapan bilişsel haritaları parçaladıkça parçalıyor, özellikle de kitle iletişim araçları ve kültürel dünyanın da sermayenin yatırım ve dolayısıyla ideolojik araçlarına dönüşmesi, bilişsel haritaların tarumar olmasına neden oluyor. Hem toplumsal gerçeklik, hem de onu bilme tarzları parçalara ayrılıyor. Yapısal kapan gücünü artırdıkça siyasal alan hızla yeniden tanımlanıyor. Birey ve sermaye dışı toplumsal kesimlerin/sınıfların yaşadıkları çelişkileri gündeme taşımak için kullanacakları siyasal temsil düzenekleri hızla yok ediliyor. Ancak her geçen gün çelişkiler daha fazla artıyor, negatif enerjiler daha çok açığa çıkıyor. Tüm bu enerjiler tahribatın durdurulması için gerekli. Gerekliğin yerine getirilmesi ise ancak tüm bu enerjilerin bilişsel haritalarda yeniden konumlanması ve yeniden siyasallaşması ile mümkün. ■

Kaynaklar

Akit Gazetesi (2001) "Koç'a İsyân", 18.2.2001.

Arman, S. (2007) "9 ASİAD, 7 KASİAD, 5 SİSİAD, 3 ÇASİAD Var", *Milliyet Gazetesi*, 15.7.2007.

Arslan, U. T. (2005) *Bu Kabuslar Neden Cemil?*, İstanbul: Metis.

Arthur, C. J. (2002) "Capital in General and Marx's Capital", *The Culmination of Capital: Essays on Volume III of Marx's Capital*, Wiltshire: Palgrave.

Arthur, C. J (2008) "Sermaye ve Yöntem", çev. Ö.Tezçek ve Ö.Öztürk, *Praksis*, 16: 225-231.

Aktay, Y. (1999) "Formanın Rengi Sermayenin Rengine Karşırsa", *Düşünen Siyaset*, 2, Futbol Özel Sayısı, 43-52.

Aygün, S. (2004) *ATO Cumhuriyetin Odası*, Ankara: Birharf.

Bali, R. N. (2007) *Tarz-ı Hayattan Life Style'a*, İstanbul: İletişim.

Buğra, A. (1995) *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim.

Bilim ve Teknik (2008) "Sıradışı Haritalar", 483.

Bizden Haberler (1967) "Üçüncü Sektör".

Bonefeld, W. et al. (1995) *A Major Crisis?: The Politics of Economic Policy in Britain in the 1990s*, Brookfield: Dartmouth.

Boratav, K. (1989) *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar*, İstanbul: BDS.

Braudel, F. (1982) *The Wheels of Commerce (Civilization and Capitalism 15th-18th Century-Volume II)*.

Burkett, Paul (1991) "Some Comments on 'Capital in General' and the Structure of Marx's Capital", *Capital and Class*, 44: 49-72.

Bryan, D. (1985) "Monopoly in Marxist Method", *Capital and Class*, 26.

Bryan, D. (1987) "The State and the Internationalisation of Capital: An Approach to Analysis", *Journal of Contemporary Asia*, 17 (3): 253-275.

Bryan, D. (1995) *The Chase Across the Globe: International Accumulation and the Contradictions for Nation States*, Boulder: Westview Press.

Burnham, P. (1991) "Neo-Gramscian Hegemony and the International Order", *Capital and Class*, 45.

Burnham, P. (1997) "Globalisation: States, Markets and Class Relations", *Historical Materialism*, 1.

Burnham, P. (2002) "Class Struggle, States and Global Circuits of Capital", M.Rupert and H.Smith (der.), *Historical Materialism and Globalization* içinde, London: Routledge.

- Can, E. (2005) "Melez İttifak", *Referans Gazetesi*, 17.8.2005.
- Can, E. (2007) "Faiz Lobisi mi Kur Lobisi mi?", *Referans Gazetesi*, 11.10.2007.
- Capital (2002) *Türkiye'nin Holding Haritası*, Capital Dergisi Eki.
- Capital (2007a) "500'ler Kulübü'ne Giriş Çatısı Yükseldi", *Capital Dergisi*, 8: 58-60.
- Capital (2007b) "Fırsatlar Arttı, hızlı büyüme dönemine girdik" *Capital Dergisi*, 11:165-175.
- Clarke, S. (1978) "Capital, Fractions of Capital and the State: 'Neo-Marxist' Analysis of the South African State", *Capital and Class*, 5: 32-77.
- Çetindamar, D. (2002) *Türkiye'de Girişimcilik*, İstanbul: TÜSİAD Yayınları No: 2002-12/340.
- Denizkurdu, H. (2007) "Bankacılıktaki sarsıntıyı şimdi sanayi yaşayacak", *Referans Gazetesi*, 16.4.2007.
- Deleuze, G. ve F.Guattari (2000) *Kafka*, Çev. Ö.Uçkan ve I. Ergüden, İstanbul: YKY.
- Demirel, S. (2008) "Söyleşi", *Virgül Dergisi*, 5: 50-53.
- Dobb, M. H. (1924) "The Entrepreneur Myth", *Economica*, 3-4 (10): 66-81.
- Dobb, M.(1992) *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F.Akar, İstanbul: Belge.
- Dostoyeski, F. M. (2005) *Yaz İzlenimleri Üzerine Kış Notları*, çev. E. Atalay, İstanbul: İletişim.
- Dorsay, A. ve H. Sait (1976) *Ücret ve Türkiye'de Ücretler*, İstanbul: Bilim.
- DPT (2004) *KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı*, Ankara: DPT.
- Eczacıbaşı, B. (2002) "Eczacıbaşı'nın Yeni Büyüme Planı", *Capital*, 10 (10).
- Ercan, F. (1997) "Meta ve Para Analizinde Finans Kapital", *Ekonomik Yaklaşım*, 27:157-186.
- Ercan, F. (1998) "Neo-Liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Değişen Sermaye İçi Bileşenler", *İktisat Dergisi*, 378, 25-51.
- Ercan, F. (2002) "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1)- Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi", *Praksis*, 5: 3-30.
- Ercan F. (2004) "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği : Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış", N. Balkan ve S. Savran (der.), *Neoliberalizmin Tahribatı* içinde, İstanbul: Metis.
- Ercan, F. and S. Oğuz (2006) "Rethinking Scale as a Class Relationship and Process: The Case of the Public Procurement Law in Turkey", *Political Geography*, 25: 6.
- Ercan, F. and S. Oguz. (2007) "Rethinking Anti-Neoliberal Strategies Through the Perspective of Value Theory: Insights from the Turkish Case", *Science and Society*, 72: 2.
- Ercan, F., D. Gültekin-Karakaş, ve K. Tanyılmaz. (2008) "Türkiye'de Sermaye Birikimi: Yapısal Dönüşüm ve Sektörel Tercihler", *Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85'inci Yılında Türkiye Ekonomisi*, Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ercan, F. ve Tuna, Ş. G. (2006) "İç Burjuvazinin Gelişimi: 1960'lardan Günümüze Bakış", Ülman, B. ve İ. Akça (der.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Kemali Saybaşı'ya Armağan* içinde, İstanbul: Bağlam.
- Fröbel, F., Heinrichs, J. and O. Kreye. (1980) *The New International Division of Labour*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Harrison, B.(1997) *Lean and Mean*, New York: Guilford.
- Heinrich, M. (1989) "'Capital in General' and the Structure of Marx's Capital", *Capital and Class*, 38: 63-79.
- Hisarcıkloğlu, R. (2002) "Yılda 110 Bin Girişimci Yaratmak Zorundayız", *Capital*, 9: 94-96.
- Hisarcıkloğlu, R. (2006) "Türkiye'nin Sanayi Stratejisi yok, Ekonomiye bir MGK Lazım", *Referans Gazetesi*, 26.9.2006.

- Hisarçıkloğlu, R. (2007) "Her ülkede muhabatımız var özel sektörün dışişleri bakanlığıyız", *Referans Gazetesi* DEİK Küresel Eki, 3.12.2007.
- Hisarçıkloğlu, R. (2008) "Referans Rapor ISO 500 Özel Sayısı", *Referans Gazetesi*, 24.7.2008.
- Horkheimer, M. (2005) *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev:M.Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi.
- Gündoğdu, İ. (2009) "Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme", *Praksis*,19.
- Jameson, F. (1990) "Postmodernizm Ya Da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı." *Postmodernizm*, Çev: D. Erksan, İstanbul: Kıyı, 59-116.
- Karataş, N. (2003) "TÜSİAD Anadolu'yla 10 bin üyeli 'sivil güç' kuruyor", *Hürriyet Gazetesi*, 6.4.2003.
- Kay, G. (1975) *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis*, London: MacMillan.
- Koç, V. (1977) "50 Yıllık Koç Topluluğu", *Bizden Haberler*, 37, İstanbul: Koç Topluluğu.
- Lefebvre, H. (1996) *Marx'ın Sosyolojisi*, Çev: S.Hilav, İstanbul: Sorun.
- Lucien, F. (1995) *Uyarılık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev: M. A. Kılıçbay, Ankara: İmge.
- Marsden, R. (1999) *The Nature of Capital Marx After Foucault*, London: Routledge.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse*. Harmondsworth: Penguin.
- Marx, K. (1979a), *Kapital I. Cilt*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1979b) *Grundrisse*, İstanbul: Birikim.
- Marx, K. (1986) *Kapital I. Cilt*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1990a) *Kapital I. Cilt*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1990b), *Kapital III. Cilt*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1992) *Kapital I. Cilt*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1997) *Kapital II. Cilt*, Ankara: Sol.
- Kocabıyık, A. (2007) "Yeni Kuşak Çok Başarılı Buluyorum", *Capital Dergisi*, 15 (11).
- Löwy, M. (2007) *Walter Benjamin: Yangın Alarmı Tarih Kavramı Üzerine Tezlerin Bir Okuması*, Çev: U. U. Aydın, Versus.
- Milliyet Gazetesi (2007) "Halit Narin: Bizi ithalatla eziyorlar TOBB Niye Susuyor", 10.6.2007.
- Milliyet Gazetesi (2008) "Milli Tank", 30.7.2008.
- Moseley, F. (1995) "Capital in General and Marx's Logical Method: A Response to Heinrich's Critique", *Capital and Class*, 56:15-48.
- Oğuz, Ş. (2008) *Globalization and the Contradictions of State Restructuring In Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Toronto: York Üniversitesi.
- Öniş, Z. ve İ. E. Bayram (2008) "Temporary Star Or Emerging Tiger? Turkey's Recent Economic Performance in a Global Setting", *TÜSİAD-Koç Üniversitesi Economic Research Forum*, Working Paper 0805.
- Overbeek, H. (1990) *Global Capitalism and National Decline: The Thatcher Decade in Perspective*, London: Unwin Hyman.
- Overbeek, H. (der.) (1993) *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-liberalism in the 1980s*, London: Routledge.
- Özdek, Y. (2007) "Türkiye'de Şirket Egemenliği Devri", *Hukuk ve Adalet*, 4: 10.
- Özkol, S.(1970) *Emperyalizm, Tekelci Kapital ve Türkiye*, İstanbul: Ant..
- Özkök, E. (2008) "İşadamlarının hepsi hırsız mıdır", *Hürriyet Gazetesi*, 25.1.2008.

- Öztürk, M.Y. (2007) *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi*, İstanbul: SAV.
- Öztürk, Ö. (2008) *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapital ve Faaliyet Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Palloix, C. (1975) "The Internationalization of Capital and the Circuit of Social Capital", H. Radice (der.) *International Firms and Modern Imperialism* içinde, Penguin Books (originally published in 1973).
- Poulantzas, N. (1968) *Political Power and Social Classes*, London: Verso.
- Poulantzas, N. (1974) *Classes in Contemporary Capitalism*, London: New Left.
- Poulantzas, N. (1978) *State, Power, Socialism*, London: New Left.
- Portelli, H. (1982) *Gramsci ve Tarihsel Blok*, Ankara: Savaş.
- Sabancı, S. (2002) "Sosyal Oğlu Sosyal", *Radikal Gazetesi*, 4.12.2002.
- Radikal Gazetesi (2008) "61 HES'in temeli beş bakanla atıldı", 10.9.2008.
- Referans Gazetesi (2008) "Dış Yatırımlarda Lenin Taktiği: Bütün Türk Girişimcileri, Birleşin!", 6.5.2008.
- Referans Gazetesi (2008) "Dünyaya meydan okuyan Koç Holding de 'Hızlı balık' oldu", 30.4.2008.
- Rosdolsky, R. (1977) *The Making of Marx's 'Capital'*, London: Pluto.
- Smith, T. (1990) *The Logic of Marx's Capital*, New York: State University of New York.
- Solomons, J. (1979) "The Marxist Theory of the State and the Problem of Fractions: Some Theoretical and Methodological ReMarx." *Capital and Class*, 7: 141-147.
- Sönmez, M. (1992) *Türkiye'de Holdingler: Kırk Haramiler*, Ankara: Arkadaş.
- Şen, M. (1995) "Türkiye'de Burjuvazinin Anatomisi", *Toplum ve Bilim*, 66.
- Tekeli, İ. vd. (1981) *Türkiye'de Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma*, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi.
- Tekeli, İ. (1985) "Türkiye'deki Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İstanbul: İletişim.
- Tekeli, İ. ve Menteş, G. (1982) "Türkiye'de Holdingleşme ve Holding Sisteminin Mekanda Örgütlenmesi", İ.Tekeli (der.), *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan.
- TİB (1975) *Tekelci Sermaye ile İçişçe*, Ankara: TİB.
- Uchida, H (1988) *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*, London: Routledge.
- Türkishtime (2005) "100 Milyar Dolar Cirolu KOÇ Cumhuriyeti", *Türkishtime*, 44: 49-66.
- Tüzün, H. (2007) "Yıldızı Yükselenler", *Radikal Gazetesi*, 9.9.2007.
- Üşür, İ. (1992) "Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim", *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Belge.
- Van der Pijl, Kees (1979) "Class Formation at the International Level", *Capital and Class*, 9: 1-22.
- Van der Pijl, K. (1998) *Transnational Classes and International Relations*, London: Routledge.
- Volkan, M. F. (2003) "Kararlıyız Hedefimiz Dünya", Coşkun Ulusoy'la Söyleşi, *Power*, Eylül.
- Weeks, J. (1977) "Backwardness, Foreign Capital and Accumulation in the Manufacturing Sector of Peru: 1954-1975", *Latin American Perspective*, 4 (3).
- Zaman Gazetesi (2004) *İş Aleminin Temsilcisiyim*", 4.3.2004.